Розділ IV

Збиралися бурсаки з постоялого двору так, як, мабуть, збирається в далеку дорогу всякий народ, що не звик ані до порядку, ані до завчасних приготувань: один уже стояв коло дверей із торбою за плечима, другий іще шукав чобіт, котрий, як згодом виявилося, від самого ранку стирчав у нього під лавою, а третій запевняв, що нікуди не піде, доки не знайдеться його пояс, хоча пояс той був зав'язаний у нього на животі.

Халява, здавалося, найменше був створений для ранкових зборів. Голова в нього боліла так, наче хтось усю ніч товк у ній макогоном, а кожен промінь сонця, що просочувався крізь віконниці, здавався особистою образою. Він сидів на краєчку лави, спираючись ліктями на коліна, і дивився в долівку з таким скорботним виглядом, наче вже знав, що йому належить відповідати на Страшному суді за всі випиті чарки.

– Щоб мене чорти вхопили, – вимовив богослов, не болісно замоужуючи очі, – якщо я коли-небудь іще питиму ту прокляту горілку!

– Атож, – відгукнувся ритор Горобець. – І мене нехай схоплять. Тільки не всі відразу, а по одному, бо в мене голова й без того розколюється.

Хома Брут, що вже встиг умитися криничною водою, пригладити долонею неслухняне волосся й затягнути пояс так, ніби збирався не в дорогу, а на двобій із самим чортом.

– Не морочте мені голови, братці. У одного вона й без того тріщить, а в іншого, – він глянув на Тиберія, – здається, залишилася тільки та частина, якою він дорогу нам шукатиме.

– Ти, Хомо, – пробурмотів Горобець, – дуже веселий чоловік, коли не в тебе болить голова.

– А я завжди веселий. Просто в декого товариство таке, що хоч вовком вий.

– Тільки тихо, бо віддає в скронях, – зітхнув Халява.

Господар постоялого двору тим часом склав рахунок, у якому було стільки рядків, що можна було подумати, ніби бурсаки зупинилися не на кілька днів під його стріхою, а заснували тут цілу корчму, розорили її, а тоді знову відбудували.

Горобець довго вивчав цифри, ворушачи губами. Халява, почувши суму, підвів голову й подивився на господаря з таким жахом, наче той зажадав продати його в турецьку неволю.

– Та за що ж стільки? – простогнав він. – Ми ж не їли вашої хати!

– А ночівля? – додав Горобець. – Чому за ночівлю стільки? Ми ж не спали на перинах!

– А ви, молодче, хотіли, щоб я вам ще й пісень співав, поки ви давали хпопака?

- Пісні нам не треба, – сказав Хома. – А от якби ви ще й хропіння вміли в рахунок записувати, то, мабуть, заробили б більше, ніж на всіх своїх постояльцях.

Явтух глянув на нього спідлоба.

– Гострий ти на язик, хлопче.

– Що маю, тим і живу.

Зрештою, розрахувалися. Халява довго бурчав собі під ніс, що за такі гроші можна було б купити доброго кабана, відгодувати його, зарізати й годуватися до самого Різдва Христового. Горобець переконував його, що кабан не вміє варити борщ, а Хома заявив, що якби Халява одружився з кабаном, то, певно, був би найщасливішим чоловіком у світі.

Простилися з господарем, закинули торби на плечі й вийшли у двір. Сонце вже піднялося над селом, і день обіцяв бути ясним, теплим, без жодної хмаринки. На тинах сушилися полотна, біля криниць дзенькали відра, а над городами, де густо зеленіли капустяні листки й тяглося вгору бадилля соняшників, стояв солодкий дух землі та ранкової вологи.

Щось затримало Хому біля воріт, і він озирнувся. Село лежало перед ним тихе, майже сонне. Десь гавкнув собака, за садком прокричав півень, а попереду них вже починався широкий простір полів. І все ж Хомі здавалося, ніби він залишає тут щось, не торбу, не гроші, не якусь дрібничку, а дещо вагоміше, чого не покладеш у дорожню торбу й не понесеш на плечі. Панночка. Він так і не дізнався, де вона мешкає, як і не розвідав, як звуть її батька, чи живе в маєтку за селом, чи в скромнішій хаті, захованій серед садів. Не знав навіть, чи побачить її знов.

«Нічого, – подумав Хома, губи розтягнулися в сумній усмішці, й він, зпештою, поправив ремінь й ступив за ворота. – Ще вернуся. Хіба мало тут свят? Храмові дні, ярмарки, весілля, вечорниці. Здається, вона полюбляє гуляння. Де музика, там і панночка. Де танці, там і я. Знайдемося».

Думка була настільки приємною, що Хома навіть насвистів кілька тактів веселої пісеньки.

Тим часом хлопці проходили повз хати на окраїні села. Біля старого тину, під похиленим гіллям груші, гуділа юрба селян: кремезний господар у полотняній сорочці, дві жінки в темних хустках, літній дід із довгими сивими вусами та молодиця, що тримала на руках дитину. Всі вони говорили разом, перебивали одне одного й час від часу хрестилися, поглядаючи в бік городів, де за тинами починався густий вишняк.

– Клянуся вам, не само воно щезло! – гаряче доводив кремезний чоловік. – У мене три ночі поспіль худоба реве, наче її живцем ріжуть. А вчора вранці корова молока не дала, хоч до того була здорова, як бик!

– Ба, більше! – підхопила повна жінка, поправляючи хустку. – У мене вночі всі свічки враз згасли. Вікна зачинені, двері на засуві, а в хаті холод такий, наче з льоху вітер тягне. І хтось ходить коло печі. Чую кроки, чую, як дошки риплять, а встану – нікого!

– А я вам кажу, що то відьма, – озвався дід із вусами. – Ще моя баба розповідала: як молоко без причини пропадає, як худоба вночі не знаходить собі місця, то шукай того, хто з нечистим знається.

– Хто б то міг бути, дядько Панас? – запитала молодиця, міцніше притискаючи дитину до грудей.

Дід повільно обвів усіх поглядом.

– А хіба відьма на воротах вивісить, хто вона є?

Жінки перехрестилися.

Халява, який до тієї миті думав лише про кухоль холодного квасу, одразу перестав терти собі скроні.

– Чуєте? – прошепотів він до товаришів. – Щось у них коїться.

– Та в кожному селі щось коїться, – відмахнувся Хома. – Де люди живуть, там і худоба хворіє, і молоко скисає, і жінки лякаються власної тіні. Якби за кожне скисання молока судили відьму, то в нас уже не було б кому корів доїти.

Горобець, однак, не сміявся. Він прислухався до розмови, похмуро насупивши брови.

– А що ж іще? – провадив дід. – Позавчора в Василини на вікні хтось залишив мокрий слід. Наче долонею притиснулися. А вчора вночі пес у Савки завив і кинувся до хліва, а там двері відчинені, хоч господар власноруч засув перевіряв.

– Може, злодій? – обережно припустив кремезний чоловік.

– Злодій винес би все, а не тільки лякав! – сердито відказала повна жінка. – Та й нащо злодієві відчиняти хлів, коли там тільки корова й коза?

– Щоб корову вкрасти, – сказав Хома так голосно, що Горобець штурхнув його ліктем у бік.

– Цить ти! – прошипів він. –Не бачиш, люди перелякані?

– Бачу. Тільки не розумію, чому відьма в них винна раніше, ніж вони знайшли бодай одного злодія.

Дід повернув голову до бурсака.

– А ти, молодче, не смійся. Не все на світі можна розумом збагнути.

– А я й не сміюся, діду, – відказав Хома, хоча в кутиках його губ усе ще грала усмішка. – Я тільки питаю: відьма, коли вже така всемогутня, то чому не зробить собі молока, аби не бігати по чужих коровах?

Кремезний чоловік хмикнув, а жінки подивилися на Хому з явним осудом.

– Ох, хлопче, – сказала одна з них, – сміхом біди не відженеш. Ти ще молодий, то не знаєш, як воно буває. Спершу щось мале: корова занедужала, кіт серед ночі завив, дитина крізь сон заплакала. А потім приходить така біда, що вже й не знаєш, до кого звертатися.

– А ви знаєте, хто це робить? – запитав Горобець.

Жінка похитала головою.

– Ні. Та хіба обов’язково знати? Відьма не завжди показується. Буває, що тільки тінь її бачиш.

Хома хотів додати щось іронічне, та Горобець потягнув його за рукав, і вони рушили далі, залишивши за спиною селянську юрбу.

Та розмова ще довго трималася в повітрі, немов запах диму після згаслого вогнища. Хома кілька разів ловив себе на тому, що озирається на село. Йому здавалося, ніби серед білих хат і темних садків він міг би помітити знайому постать з чорною хусткою. Але вулиця була вже порожня, тільки на одному подвір’ї молода дівчина розвішувала білизну, а біля криниці

хлопчик ганяв обруч.

Дорога вивела їх за городи, де земля стала широким степовим простором. Хвилясте й безкрає, таке просторе поле, що небо над ним здавалося вищим, а сонце більшим. Трава сягала подекуди колін, у ній біліли ромашки, синіли волошки, палали червоні маки. Ковила сріблилася на вітрі, і коли він пробігав степом, трава колихалася хвилями, немов хтось невидимий плив під нею від одного обрію до другого.

Над головами кружляли шуліки, час від часу кидаючи на землю гострі тіні. Десь у траві цвірчали коники, у повітрі дзижчали бджоли, а з невидимої балки долинав спів жайворонка, такий високий і чистий, що його не відразу й розбереш, чи то божа пташка співає, чи саме небо радісно дзвенить над землею.

Хома йшов попереду, розмахуючи руками, часом підкидаючи носком чобота камінчик, часом зриваючи стеблину й закушуючи її кінчик.

– От добре жити! – вигукнув він, озираючись на друзів. – Ні тобі наглядача, ні тобі ректора, ні тобі старого дяка, що вічно заглядає в книжки й вказує, де ти пропустив рядок. Сам собі пан, сам собі господар. Якби ще десь тут корчма стояла, то можна було б заснувати нову бурсу й жити, як вільні люди.

– Ти б у перший же день пропив усі гроші, – зауважив Горобець.

– А на другий день узяв би в борг.

– А на третій?

– На третій вигнав би тебе за погане управління.

Халява, який ішов позаду й час від часу зітхав, тримаючись за голову, озвався:

– А я б у вашій бурсі завідував кухнею.

– Ти б завідував хіба що казаном, – посміхнувся Хома. – Бо з кухні ти нічого не випустиш, доки сам не перевіриш.

– Зате всі були б ситі.

– Крім тих, хто прийшов би після тебе.

Вони сміялися, сперечалися, а Горобець раз у раз запевняв, що добре знає дорогу й що за найближчим пагорбом вони неодмінно побачать знайомий гай, а за ним уже й шлях до села родичів.

Проте той найближчий пагорб виявився не таким уже й близьким. За ним не було ані гаю, ані дороги, тільки ще одна широка рівнина, а на ній – інші пагорби, схожі на попередні, наче хтось розкидав їх по степу, не надто переймаючись, де який має стояти.

– Тиберію, – сказав Хома, – а ти певен, що твої родичі живуть у цьому світі?

– Що за питання, дурню?

– Бо я починаю підозрювати, що ти ведеш нас у місце, якого немає на жодній карті.

– Я тут був!

– Коли?

– Колись!

– Оце вже відповідь! – Хома сплеснув руками. – Тепер я спокійний. Раз ти тут був колись, то й нам не пропасти. Може, заодно знайдемо місце, де ти востаннє думав головою.

Горобець кинув у нього сердитий погляд, але Хома лише засміявся.

До полудня троє встигли посперечатися про напрямок щонайменше п’ять разів. Ритор показував на один бік, богослов махав на інший, а філософ, який не надто любив ходити за чужими вказівками, раз у раз заявляв, що найкраща дорога та, яку можна побачити, а не та, про яку хтось колись і десь чув.

Зрештою, вирішили-таки йти до родичів Горобця. Хома вже раніше напросився до нього в гості й не хотів відступати від слова, а Горобець присягався, що там на них чекає добрий обід. Халява ж почув, що в родичів є пасіка, і ця звістка остаточно схилила його на бік Горобця.

– Ну, хлопці, клянуся, – урочисто заявив Горобець. – До вечора будемо на місці.

Коли сонце піднялося над самісінькою серединою неба, спека стала відчутнішою. Піт стікав по спинах, пил осідав на чоботях, а степова дорога, що вранці здавалася легкою й веселою, тепер витяглася перед ними без кінця. На щастя, невдовзі вони натрапили на струмок, що тихо біг поміж низькими берегами, затіненими густою травою. Поруч ріс старий дуб із могутнім стовбуром і розлогим гіллям, створюючи вабливу прохолоду. Земля коло нього пахла вологою корою, мохом і торішнім листям.

– Ось тут і спинимося, – вирішив Хома, скидаючи торбу. – Бо ще трохи, і Горобець доведе нас до тієї межі, за якою навіть у чорта закінчуються дороги.

– А я тобі кажу, що ми вже майже прийшли, – уперто відповів Горобець.

– То покажи, де саме.

– За наступним пагорбом.

– Тиберію, – зітхнув Хома, – коли ти кажеш «за наступним пагорбом», у мене виникає бажання сісти й чекати, поки пагорби самі до нас прийдуть.

Халява припав до води, вмив обличчя й довго пив з насолодою і бажанням залити не тільки спрагу, а й наслідки вчорашньої рибалки.

– Ох, добре! – видихнув він нарешті. – Тепер я знову людина.

– Ненадовго, – попередив Хома. – Зараз поїси, і знову станеш Халявою.

Розіслали хустину і розклали на ній нехитру поживу: хліб, шматок сала, кілька цибулин, що їх Халява ніс так дбайливо, наче то були церковні реліквії, та рештки сиру, загорнутого в полотно. Поки Халява нарізав сало, Хома знайшов сухого хмизу й розпалив вогонь, хоча день був теплий і ніхто особливо не мерз.

– Навіщо ти палиш? – запитав Горобець.

– Щоб було куди дивитися, поки ти розповідатимеш, як знаєш дорогу.

– А ще, – додав Халява, – щоб можна було підсмажити сало.

– Оце вже поважна причина, – погодився Хома. – Ти, брате, єдиний серед нас, хто вміє мислити практично.

Вони сіли колом, і невдовзі над вогнем уже потріскували сухі гілочки, а сало шипіло на тонкій дерев'яній шпичці. Від струмка тягнуло прохолодою, у верховітті дуба шелестіло листя, і світ здавався таким мирним, що можна було повірити: ніде на землі не існує ані нечистої сили, ані людського лиха. Хома розлігся на траві, підклавши під голову торбу, й заплющив очі.

– Ну, братці, – сказав він, – оскільки наш мудрий провідник завів нас у саме обійстя ковили, пропоную не марнувати часу. Діліться гріхами. Хто з вас мав найкращу дівчину?

– Ти вже мав, – негайно відповів Горобець. – Ти ж від учора ходиш, наче тобі хтось серце на нитці підвісив.

– Не плутай, Тиберію. Я питаю про найкращу, а не про ту, що нині не виходить у мене з голови.

– То вона не найкраща?

Хома розплющив очі.

– Ти, бачу, вирішив померти сьогодні.

– Та я тільки питаю!

– Отож! Вона найкраща з усіх, кого я зустрічав. А тепер розповідай про свою. Хочу знати, чи ти колись мав у житті хоч одну пригоду, що не закінчилася твоїм переляком.

Халява пирхнув, ледь не впустивши шматок цибулини з рота.

– Оце ти влучно!

– А ти, Халяво, не смійся. Твоя найбільша любов – то миска з варениками. І навіть її ти зраджуєш, коли бачиш горщик із салом.

– Неправда! – обурився Халява. – Я ще й голубців люблю.

– От бачиш, – зітхнув Хома. – Вітрогон ти, виходить.

Горобець відкусив шматок хліба, пережував і, здається, вирішив, що час відновити власну честь.

– А я вам скажу, хлопці, що була в мене одна дівчина в містечку, де ми минулої зими стояли. Ото була дівчина! Чорнява, очі, мов терен, а стан такий гнучкий, а язик..

– Що, гострий? – підказав Хома.

– Гострий, як ніж! Раз як гляне, то вже знаєш, що дурницю сказав, навіть коли ще рота не встиг розкрити.

– То чим вона тобі сподобалася? – спитав Халява. –Ти ж дурниці мелеш від ранку до вечора.

– А тим, що не боялася мене! – Горобець підняв палець, наче виголошував проповідь. – Інші, бувало, тільки-но побачать, що я до них іду, одразу починають поправляти хустки й шукати собі якусь роботу. А ця дивилася прямо в очі й казала: «Тиберію, ти або говори діло, або не заступай світла».

Хома розреготався.

– Свята жінка! Їй би не з тобою гуляти, а в монастирі дзвонити. І що ж було далі?

Горобець скоса глянув на нього, ніби вагався, чи варто розповідати. Та вогонь потріскував, день був довгий, а бурсацьке товариство мало ту звичку, що навіть найпотаємніші історії рано чи пізно виходили на світ Божий, особливо коли поруч сидів Хома Брут.

– А далі, – почав Горобець, – якось увечері вона покликала мене допомогти занести до хати кошик із яблуками. Я, звісно, одразу зрозумів, що яблука тут ні до чого.

– Звісно, – погодився Хома. – Ти ж від природи надзвичайно кмітливий.

– Отож. Заніс я кошик, а вона двері за мною й зачинила. У хаті темно, свічка горить, вона стоїть біля столу й дивиться на мене так, що я, признатися, забув, навіщо прийшов.

– Бо кошик уже поставив, – зауважив Халява.

– Цить! І ось вона каже: «Тиберію, ти завжди такий балакучий. А чи вмієш ти мовчати?» Я, звісно, відповів, що вмію, коли є заради чого.

– О-о-о! – протягнув Хома. Я

– А ти, виявляється, не безнадійний.

– Далі вона підійшла ближче..

– І попросила тебе знову занести яблука? – не витримав Халява.

Горобець кинув у нього шматочком хліба.

– Ти слухай, дурню! Отож, підійшла вона ближче, взяла мене за комір і поцілувала. Так поцілувала, що я, здається, до самого ранку не знав, де в мене голова, а де ноги.

– Судячи з того, як ти ходиш сьогодні, – сказав Хома, – мабуть так і залишилося.

– Та не перебивай! – Горобець усміхнувся, і в його очах промайнуло щось майже ніжне. – Вона пахла яблуками й димом, волосся в неї було м’яке, а коли вона сміялася, то ховала лице мені в плече. А під ранок сказала, що я маю йти, поки не прокинулася її мати.

– І ти пішов?

– А що я мав робити? Залишитися й просити благословення?

– Я б попросив, – сказав Хома. – Якби мати була добра й сніданок готовий.

Халява реготнув, а Горобець, хоч і хотів удавати ображеного, зрештою теж усміхнувся.

– А ти, Халяво? – запитав Хома. – Не приховуй від товариства. Кому ти колись розбив серце?

– Я нікому не розбивав серця.

– Бо не встигав знайти, де воно, – сказав Горобець.

– Та була одна, – несподівано промовив Халява, і обидва товариші повернули до нього голови. – Удова, донька шинкаря. Не смійтеся! Вона була гарна. Руки круглі, щоки рум'яні, а очі..

– В десять разів більші за твої миски? – спитав Хома.

– Очі, кажу, були добрі! І вона мене годувала. Не задарма, звісно..

– А чим ти платив? – поцікавився Горобець. – Чесною працею?

– Чим доведеться! – огризнувся Халява. – Дрова рубав, воду носив, мішки тягав. А одного разу вона так мене обійняла, що я подумав: от воно, справжнє щастя!

– І що ж сталося? – Хома вже сміявся наперед.

– А те, що вона потім сказала: «Ти добрий чоловік, але я не можу вийти за тебе».

– Чому? – запитав Горобець.

Халява помовчав, дивлячись у вогонь.

– Сказала, що я надто багато їм.

На мить запала тиша. Потім Хома так зареготав, що мусив спертися ліктем об землю.

– Ні, брате! Ні! Такого удару я ще не чув! Тебе відкинули не за бідність, не за дурість, не за криві ноги, а за те, що ти їси!

– А ти б не сміявся! – буркнув Халява. – Може, вона просто не розуміла справжнього кохання.

– Може, – погодився Хома, витираючи сльози сміху. – А може, розуміла, що дітям вашим нічого не лишиться.

Вогонь весело потріскував. Вони згадували дівчат і пригоди, які зустрічалися їм у містечках і селах, на вакаціях, ярмарках і вечорницях. Говорили про перші поцілунки, про таємні зустрічі в садках, про обійми за тином, про те, як одна дівчина мало не розбила Горобцеві носа за надто сміливий жарт, а інша сама потягла Халяву за рукав у комору. Хома оповідав найзухваліше. Він не соромився ані своїх перемог, ані поразок; розповідав, як одного разу виліз уночі через тин, бо дівчина не хотіла відчиняти хвіртку, а на ранок з'ясувалося, що то був не її двір; як його прогнали з вечорниць за те, що він посперечався з парубками й перетанцював їх усіх; як одна красуня пообіцяла вийти за нього заміж, якщо він перестане бешкетувати, і як він урочисто пообіцяв, а того ж дня влаштував бійку за те, що якийсь п'яний шляхтич назв в її «серденьком».

– А що я мав робити? – сказав Хома, розвівши руками. – Він не мав права звертатис до неї таким тоном, наче вона йому належить!

– А ти мав право вдарити його кухлем? – поцікавився Горобець.

– Мав. Бо кухоль був мій. А шляхтич був дурний. Усе сталося справедливо.

– Ти колись через дівчину собі шию зламаєш, – зітхнув Халява.

– Зате не від нудьги, – відказав Хома, закидуючи ногу.

Він сказав це легко, з тією самовпевненою усмішкою, яка не раз допомагала йому виходити сухим із води. Проте, коли товариші знову заговорили про свої давні пригоди, думки його потихеньку вернулися до панночки. І він, не втримавшись, розповів про неї. Про стрічку, про зустріч під грушею, про те, як вона спершу дивилася на нього холодно, а потім.. якось інакше, що й не описати. Про те, що не назвала свого імені, але погодилася зустрітися з ним. Про те, що він досі не може збагнути, чому вона так міцно засіла йому в серці.

– А ти певен, що вона панночка? – спитав Горобець, коли Хома замовк.

– А хто ж вона ще? Козак із косами?

– Я до того, що, може, вона тебе водить за носа.

– Може, – безтурботно відповів Хома. – А може, й ні.

– І ти через це не журишся?

Хома кинув у вогонь тонку гілку. Іскри злетіли вгору, на мить освітивши його обличчя.

– Журитися? Через жінку? Тиберію, ти мене за кого маєш? Я не з тих, хто плаче під вікном, коли йому не відчиняють. Якщо вона захоче мене бачити, то побачить. Якщо ні – ну, значить, не така вже вона й мудра, як мені здалося.

Він сказав це з викликом, але очі його на мить потемніли. Горобець нічого не відповів. Лише подивився на товариша так, ніби знав, Хома може посміятися з усього на світі, але не завжди здатен посміятися з того, що болить йому самому.

Коли сонце почало хилитися з полудня, бурсаки зібралися знову. Халява з неохотою підвівся, Горобець затягнув ремінь, а Хома, закинувши торбу на плече, знову заходився підсміюватися з товаришів.

– Ну, пане провіднику, – сказав він Горобцеві, – скільки нам іще лишилося?

– Години дві, не більше, – твердо відповів той.

– Я це вже чув. Якщо ти скажеш так іще раз, я почну думати, що ти продаєш нам не дорогу, а самі години.

– Дві години, кажу!

– Гаразд. Тільки якщо через дві години ми не побачимо села, то я продам тебе першому ж чумакові, а гроші витрачу на вечерю.

– Не продаси.

– Чому?

– Бо хто в тебе купить, коли ти сам такий дурний?

Хома зареготав, й ругили далі. Але минула година, потім друга, а села все не було. Степ, який

удень здавався безмежним, тепер починав лякати своєю однаковістю. Ось пагорб, за ним – низина; ось гай, за ним – ще одна рівнина; ось вузенька стежка, що губиться в траві, а далі знову тільки ковила й небо. Один раз їм здалося, що вони бачать далеко попереду дах вітряка, але, пройшовши з чверть версти, зрозуміли, що то лише темна хмара над пагорбом.

Сонце вже торкалося обрію, коли Хома нарешті зупинився.

– Тиберію, друже.

– Що?

– Де твоє село?

Горобець озирнувся. Він довго мовчав, дивлячись на степ, а тоді сказав:

– Мабуть, ми трохи відхилилися.

– Трохи? – перепитав Хома.

– Ну.. може, й більше.

Халява повільно зняв шапку й почухав голову.

– А куди ми взагалі йшли?

– До моїх родичів, – гаркнув Горобець.

– То чому ж ми не прийшли?

Горобець роздратовано махнув рукою.

– Звідки я знаю? Тут усе змінилося!

– Що саме змінилося? – запитав Хома. – Степ? Сонце? Твої родичі? Чи, може, ти нарешті второпав, що не знаєш дороги?

– Я знаю дорогу! – гаркнув Горобець, але в голосі його вже не було колишньої впевненості.

– То покажи її.

Вони стояли посеред широкого поля. Позаду тяглася низка темних горбів, попереду – рівнина, що плавно спускалася в якусь низину. На заході сонце горіло червоним, наче велетенська жарина, а довгі тіні від трав лягали на землю, роблячи кожну стеблину схожою на тонкий чорний спис. Десь далеко прокричав птах. Потім усе стихло.

– Хомо, – тихо сказав Халява, – а ти впізнаєш це місце?

Хома озирнувся. Ні, не впізнавав. І це було найгірше, бо він міг сміятися з чужих страхів, міг лізти в бійку з утричі сильнішим супротивником, міг уночі перелазити через чужі тини й стукати у вікна дівчат, яких ледве знав. Він не боявся темряви, бо в темряві завжди можна було знайти дорогу, якщо мав добрі ноги й досить нахабства. Проте тепер навколо не було нічого знайомого. Навіть стежка, якою вони йшли, зникла в траві.

– Ну що ж, – сказав він, намагаючись говорити звичайним тоном. – Виходить, наш Тиберій не тільки поганий провідник, а й брехун.

– Я не брехав!

– То ти сам себе обманював. Це ще гірше.

Халява вже не всміхався.

– Треба шукати дорогу, поки не стемніло.

– А як не знайдемо? – запитав Горобець.

Хома хотів відповісти жартом, але не встиг. З низини повільно почав підніматися туман, тонкою білою смугою над травою. Згодом поповз вище, обхоплюючи стебла, вкриваючи землю, затягуючи темні пагорби. Неприродно густий, наче не вода випаровувалася з землі, а сама земля видихала щось давнє й затхле. Халява перехрестився.

– Господи помилуй.

– Чого ти? – спитав Горобець, хоча й сам не відводив очей від низини.

– Дід мій казав: як туман іде з балок після заходу сонця, то не можна сходити зі шляху. Бо є старі дороги, котрі ведуть не туди, куди думаєш.

– А куди ж вони ведуть? – запитав Хома.

Халява ковтнув слину.

– Туди, звідки вже не вертаються.

– Ну, то добре, що ми ще не зійшли зі шляху, – відказав Хома. – Як тільки знайдемо його, одразу й не сходитимемо.

– Та немає шляху! – вигукнув Горобець. – Ти хіба не бачиш?

– Бачу, що ти нас завів у таку халепу, з якої навіть твій язик не витягне.

– Не сваріться! – попросив Халява. – Що нам тепер робити?

Хома озирнувся на туман, що вже затуляв половину низини.

– Іти, – сказав він. – Стоячи тут, ми нічого не знайдемо.

– А якщо там болото? – запитав Горобець.

– То витягнемо один одного.

– А якщо вовки?

– То ти підеш попереду, Тиберію. Вовки, може, й злякаються.

Халява нервово хихикнув, але сміх його швидко урвався.

З туману долинув голос. Тихий, протяжний, наче хтось кликав людину здалеку.

Усі троє завмерли. Голос пролунав знову.

Халява схопив Хому за рукав.

– Ти чув?

– Чув.

– Хто там?

– А ти піди й спитай, – сказав Хома, та цього разу в його голосі не було сміху.

Горобець зробив крок назад.

– То, може, хтось із людей? Заблукав, як і ми?

– А чого ж він кличе з туману? – прошепотів Халява. – Чому не виходить?

– Може, не бачить нас, – сказав Горобець.

– А може, бачить, – тихо відповів Хома.

Він сам не знав, чому сказав саме це. Туман повільно сунув на них, і в його глибині щось наче ворухнулося. Ні постаті, ні обличчя, тільки темніша пляма, яка на мить здалася людською, а потім розчинилася в білому мареві.

– Не озивайтеся, –раптом сказав Халява.

– Чому? – запитав Хома.

– Бо так дід казав. Якщо вночі в полі почуєш, що тебе кличуть, не відповідай, доки не побачиш, хто то. А якщо голос назве тебе на ім'я – тікай. Бо нечистий може знати твоє ім'я.

– А якщо я сам назвуся? – спитав Хома, намагаючись повернути собі звичну зухвалість. – Може, він тоді злякається, що має справу зі мною.

– Не жартуй! – прошепотів Халява. – Тут не до твоїх витівок.

– А я не жартую, брате. Просто хочу знати, з ким маю справу.

– Оце й погано, – сказав Горобець. – Ти завжди хочеш знати. А є речі, про які краще не питати.

Хома повернув до нього голову.

– Ти звідки це взяв?

Горобець помовчав. Туман уже торкався їхніх чобіт, а холод від нього, здавалося, відчувався навіть крізь шкіру.

– Дядько розповідав, – нарешті сказав він. – У нас у селі був один чоловік, старий вівчар. Якось пішов він у поле шукати загублену вівцю. Пізно ввечері почув, що його дружина кличе з балки. Голос точнісінько її, навіть так само сердиться: «Петре, де тебе носить? Іди сюди!» Він уже хотів відгукнутися, та згадав, що жінка його того дня поїхала до сестри в сусіднє село. Ну ніяк не могла бути в полі.

– То що він зробив? – спитав Халява, затамувавши подих.

– Пішов геть. А голос за ним ішов. То кликав лагідно, то сварився, то плакав. А коли він уже добрався до дороги, почув за спиною, як хтось засміявся. Так, каже, що аж волосся під шапкою стало дибки. Наступного ранку знайшли його вівцю біля балки. А на траві довкола були сліди, наче хтось ходив босоніж.

Халява перехрестився ще раз.

– От бачите! Я ж казав!

Хома мовчав. Йому не подобалася ця історія, але не тому, що він вірив у кожне слово. Голос у тумані був надто схожий на справжній людський голос, а тиша навколо – надто глибока.

– А я чув іншу, – озвався Халява, наче боявся, що якщо перестане говорити, то голос повернеться. – У нас неподалік монастиря була стара криниця. Казали, що в ній колись утопилася дівчина, яку не віддали за коханого. Відтоді на Купала, коли місяць сходить над водою, з криниці чути, як хтось співає. Не голосно, ніби під водою. А хто нахилиться й загляне, той побачить у воді не своє відображення, а лице того, кого найбільше бажає.

– То я б не заглядав, – сказав Горобець.

– Чому? – спитав Хома. – Боїшся побачити свою чорняву красуню?

– Боюся побачити тебе, – буркнув Горобець. – Бо ти, мабуть, і в криниці знайдеш собі пригоду.

Хома посміхнувся, але посмішка була коротка.

– А я вам розповім, що зі мною було, – сказав він. – Не знаю, чи то нечисте, чи просто людська дурість, але випадок був добрий.

– Коли то було? – запитав Халява.

– Минулої осені, коли ми з одним товаришем ішли з ярмарку. Пізно було, місяць ховався за хмарами. Ідемо ми повз цвинтар, а там біля воріт стоїть дівчина в білій сорочці, волосся розпущене, голова опущена. Мій товариш одразу почав хреститися, а я думаю: чого це красуня стоїть сама серед ночі? Підійшов і питаю: «Панночко, ви когось чекаєте?» Вона мовчить. Я ще раз питаю, а вона повільно підводить голову..

– І що? – прошепотів Халява.

– А то виявилася стара баба з нашого села, яка прийшла на цвинтар шукати загублену козу! – зареготав Хома. – Сорочку білу накинула. А товариш мій так дременув, що я його аж за два дні знайшов, коли він повернувся додому іншою дорогою.

Горобець, попри страх, не втримався від сміху.

– Отже, ти навіть привидів за дівчат приймаєш!

– А що ж я мав робити? Темно було. Та й баба, між нами кажучи, була не найгірша.

– Хомо! – обурився Халява.

– Та жартую, дурню!

Сміх трохи розвіяв напруження, але ненадовго. Бо з туману знову долинув голос. Цього разу він був ближче.

Усі троє наче вросли в землю. Хома відчув, як усередині щось холодно стислося. Він не поворухнувся, не озвався, тільки повільно повернув голову до білої завіси. З низини повіяло

холодом. Туман піднявся вище, обступив їх із трьох боків, і тепер вони ледве бачили одне одного. Здавалося, степ зник, а вони опинилися в якомусь безкрайньому білому коридорі, де не було ні початку, ні кінця.

–Хто ти? – гукнув філософ.

– Хомо! — вигукнув Халява, хапаючи його за плече.

Голос не відповів. Туман тільки ворухнувся, наче хтось за ним тихо ступив назад. Потім знову стало тихо. Хома вивільнив плече з Халявиної руки.

– Ну? – промовив він, намагаючись говорити зневажливо. – Не такий уже й сміливий наш невидимий гість.

– Ти навіщо озвався? – прошепотів Горобець. – Хіба не чув, що Халява казав?

– Чув. Але я не звик, щоб мене кликали, а я мовчав. Особливо коли не знаю, хто кличе.

– Та чи не все одно, хто? – Халява ледь не плакав. – Якби то була людина, вона б вийшла! А це…

Горобець перехрестився й почав тихо шепотіти молитву. Халява повторював за ним, плутаючи слова.

– Ходімо, – сказав Брут нарешті.

– Куди? – спитав Горобець.

Хома глянув уперед, де туман був найгустіший.

– Знайдемо дорогу. А там уже побачимо.

І довго блукали бідолашні бурсаки тим туманом, коли попереду, нарешті, заблимало щось жовтеньке й тремтливе, наче хтось запалив свічку за мутним шибковим склом. За ним показався другий вогник, а далі й третій.

– Агов, братчики! – вигукнув Хома, аж підстрибнувши з радощів. – Чи не здається вам, що то не блудні вогні, а таки людські оселі? Бо коли воно знову якась нечиста сила, то нехай уже сама до нас іде, а ми більше ні кроку!

– Ох, аби тільки дах над головою та піч, – пробурмотів Халява, витираючи рукавом ніс. – А коли ще й борщ знайдеться, то я готовий і самій відьмі ноги цілувати!

– Ти їй, Халяво, спершу ноги порахуй, – озвався Горобець, – а то, чого доброго, одна пара виявиться людська, а друга – цапина.

Та попри жарти, усі троє кинулися до вогників так хутко, наче за ними гналася вся нечиста сила, зібрана на Лисій горі. Туман поволі рідшав, і незабаром перед ними виринув хутір.

Розділ III

Хома Брут спить, хоч гармати коти. День розквітнув, сонце випило росу з трави, зирнуло в кожну селянську хату, полоскотало промінням носи телятам та добряче припекло спини ледачим парубкам, що знічев'я валялися на призьбах. І спав він, як спочиває праведник після довгих молитов або грішник після такого бенкету, що й сам чорт, заглянувши до шинку, перехрестився б та й подався геть. Розлігся на широкому дерев'яному лежаку, підперши щоку згорнутою свиткою, розкинув руки й ноги в усі боки, неначе збирався уві сні обійняти цілий світ. Скуйовджене волосся, все в тирсі, стирчало на всі боки, а на обличчі грала така блаженна усмішка, яку не завжди побачиш навіть у немовляти. Й справді, було від чого спати так солодко!

Не кожного дня трапляється бурсацькому філософові, котрий звик розмірковувати про марноту всіх земних благ, думка, ніби всі ті премудрості, яких його навчали в бурсі, були вигадані самими лише дурнями, аби приховати від молодика найголовнішу науку: що світ, попри всі свої гріхи, вартий того, аби в ньому жити, коли десь під старою грушею на тебе чекає одна-єдина панночка.

Коли сонячний промінь, пробравшись крізь щілину в дерев'яній стіні, уперто вдарив філософу просто в обличчя, той спершу лише скривився, натягнув край свитки на голову й пробурмотів щось. Ось уже й муха, велика, зелена, з нахабністю справжнього полкового писаря, заходилася кружляти над його обличчям. Махнув рукою, та замість ґедзя влучив собі по чолу, розплющив одне око, тоді друге, й нарешті підвівся, позіхаючи.

– От тобі й маєш! – промовив він, оглянувшись довкола. – Наче мене вночі волами переїхало!

Хома обернувся. Десь за стіною мекнула коза, а з подвір'я долинув голос ґаздині, котра сварилася з наймитом через розбитий глек.

Горобця й Халяви не було й сліду. Їхні місця пустували, й свитки, що вчора ввечері валялися коло стіни, теж зникли.

– Отакі друзі, – сказав Хома. – Залишили напризволяще, поки той спить, мов убитий, а самі, певно, вже щось цікаве затівають.

Постоялий двір, у якому розмістилися бурсаки, був одним із тих місць, що їх у кожному чималому українському селі можна знайти або при великій дорозі, або неподалік від річкової переправи. Не палац, звісно, й не панський маєток, але й не проста селянська хата, в котрій чужинцеві, крім лави під образами, нічого не запропонують.

То був справжній притулок для всілякого подорожнього люду: бурсаків, що мандрували на вакації чи поверталися з науки додому; козаків, котрі після далекого походу затримувалися в селі, аби полагодити зброю, підкувати коней та розпитати про дорогу; чумаків, що везли на ярмарку сіль, рибу або полотна; дрібних торгівців, калік-жебраків, мандрівних дяків і безпритульних філософів.

Двір обнесений старим плетеним тином, подекуди перекошеним від плину часу, а подекуди так щедро зарослим лободою та кропивою, що й найсміливіший злодій двічі подумав би,

перш ніж лізти через нього. При воротах стояв на товстих дубових стовпах солом’яний дашок, під яким зазвичай сидів господар. Явтух був кремезним чолов’ягою з червоним від табаку носом, ріденькою борідкою та голосом, що лунав на все село, коли хтось намагався не доплатити за нічліг.

Усередині двору тягнувся широкий, утоптаний десятками чобіт проїзд. Праворуч стояла довга стайня з дубовими дверима, крізь які раз у раз визирали кінські морди; ліворуч розмістився навіс для возів, де між колесами, оббитими залізом, валялися оберемки сіна та дерев’яні кілки. Посередині, біля старої криниці з журавлем, росла розлога верба, під якою подорожні обідали, грали в карти, лагодили різного роду знаряддя або сперечалися про те, чий кінь швидше пробіжить від воріт до придорожнього хреста. За стайнею розкинувся город, де господиня ростила капусту, цибулю, кріп та кілька кущів м’яти.

У повітрі висіла суміш запахів кінського поту, свіжого сіна, димленого сала, кислого молока, вогкої землі й борщу, який варила куховарка на печі. Над усім цим стояв густий, домашній дух людського перебування, котрий, певно, здавався б нестерпним якомусь витонченому паничеві, але для бурсака був майже тим самим, чим для ченця є пахощі ладану.

Хома з товаришами сподівались перебути тут в селі, поки не набридне місцеве товариство, не скінчаться гроші або не трапиться якась пригода, що змусить їх рушити далі. Усі три причини були для них однаково вагомими, проте жодна остаточною.

Небесне світило вже стояло високо, а подвір’я кипіло життям, коли Хома вийшов із кімнати. Двоє козаків у потертих жупанах сиділи на перевернутому кориті й лагодили ремені до шабель. Один, сивий, із довгими вусами, неквапно точив ніж об плаский камінь, другий же, молодший, розповідав щось таке веселе, що навіть кінь, прив’язаний неподалік, раз у раз прядав вухами, долучаючись до розмови. Біля криниці дівчина в білій сорочці набирала воду, а куховарка, пов’язавши голову барвистою хусткою, несла на кухню кошик із яйцями й сварилася з півнем, котрий виступав так важно, вочевидь мав власні плани.

Хома позіхнув і почухав груди під сорочкою, ніби перевіряючи, чи все ще на місці його серце. Воно, право, нікуди подітися не могло, хоча поводилося якось незвично: варто було згадати вчорашній вечір, як у грудях розливалося солодке тепло, а губи самі собою складалися в усмішку: стара груша, шелест листя, темні пасма волосся з-під хустки, легкий дотик руки, тихий голос, у якому було більше таємниці, ніж у всіх книжках, що їх він перечитав. Хома заплющив очі, й на одну коротку мить йому здалося, ніби він знову сидить поруч із нею, відчуває близькість її тіла й слухає, як вечір поволі стишує світ навколо.

Бо де ж вона поділася?

Питання, спершу зовсім незначне, як комариний укус улітку, потроху почало свердлити Хомину голову. Дівчина зникла тихо, несподівано, так, що він і не збагнув до ладу, коли саме вона відійшла. І що найдивніше, нічого певного він про неї так і не довідався. Дивачка не назвалася, не підказала, з якої сім’ї родом, й у якому дворі її щукати, до яких воріт стукати. І найгірше, серце вмить наче провалилося, вони не домовилися про наступну зустріч! Хома аж зупинився посеред подвір’я.

– От же ж біс її знає! – пробурмотів він. – Люди стрічаються, балакають, гуляють, а тоді, здається, ж повинні принаймні сказати одне одному бодай ім'я!

Він нахмурився так, що на його засмаглому чолі з’явилася глибока зморшка. Проте довго стояти без діла Хома не міг. Та й шлунок, який, на відміну від серця, не мав звички годувати себе самими тільки спогадами, нагадав про це таким виразним бурчанням, що філософія мусила поступитися місцем обідові.

У просторній світлиці постоялого двору вже накривали стіл. Під вікнами стояли довгі дубові лави, а на стінах на люд безперестанно зиркали образи в різьблених рамах, над якими висіли пучки сушеного зілля та часнику. У кутку потріскувала піч, на припічку стояли глиняні горщики, а з кухні долинав такий апетитний дух, що Хома на мить забув і про панночку, і про всі загадки що звалилися йому на голову.

Обід у жінки Явтуха виходив простий, зате щедрий: миска гарячого борщу, шматок сала, посипаного сіллю, цибулина, окраєць житнього хліба й кухоль холодного квасу. Господиня, будучи жіночкою повною, рум’янощокою, й могла б без зайвих зусиль підняти мішок пшениці, поставила перед філософом миску й побажала доброго апетиту.

Хома поспішив умочити хліб у борщ, з’їв кілька ложок, відкусив сала, запив квасом, і лише тоді, коли перший голод вже було втамовано, знову повернувся думками до загадкової незнайомки.

«А що, коли вона просто не хоче більше мене бачити?» – подумав він, підчепивши ложкою шматок буряка.

Думка ця наводила журбу, тож він відкинув її, наче кістку, що потрапила до борщу.

«Ні, не може бути. Якби не хотіла, то навіщо дивилася на мене так? Навіщо сміялася? Навіщо.. дала мені стільки щастя?».

Він навіть випростався на лаві й розмірковував далі.

«А може, тому що вона панського роду, а я для неї є хто? Бурсацький філософ без гроша за душею, із діркою на лікті та боргом у шинку. Либонь, батьки вже сватають її за якогось багатого шляхтича, котрий має три хутори, дві стайні й обличчя, схоже на варений буряк.»

Хома скривився.

– Хай йому чорт, тому шляхтичеві! – сказав він уголос.

За сусіднім столом старий козак поспіхом проковтнув шматок хліба й підняв голову.

– Ти до кого, парубче?

– Та ні до кого, добродію. З одним шляхтичем сперечаюся.

– То сперечайся тихіше, – буркнув козак. – Бо й до вечора борщу не доїси.

Хома засміявся, але ненадовго. Бо за першою думкою прийшла третя, ще гірша за попередні.

«А що, коли вона просто забавлялася? Може, їй нудно жити в своєму панському маєтку, от і заманулося трохи погратися з нетутешнім бурсацьким філософом. Посміялася, дала себе провести до груші, а тепер сидить собі в теплі й розкоші, згадує мої жарти й тішиться, що якийсь дурень цілий день сушитиме собі голову через неї».

Хома поклав ложку.

– Ні, це вже занадто!

Дивний народ ці жінки! Весь час дивуєшся! Коли не хочуть, щоб їх любили, то й поглядом не подарують; коли ж самі зворушать чоловічу душу, то неодмінно знайдуть спосіб зникнути так, наче їх і не було.

Він знову взявся до борщу, та їжа вже не здавалася такою смачною, як кілька хвилин тому. Усі його думки крутилися довкола одного й того самого питання: де її шукати?

І тут, як це нерідко буває з людьми, котрі не знаходять відповіді в книжках, він вирішив звернутися до простого люду.

«Що ж, – подумав Хома, витираючи хлібом дно миски, – сидіти тут і вгадувати, то заняття для старих дяків та тих філософів, котрі вже зовсім втратили надію. А я, слава Богу, ще молодий, ноги маю цілі, язик при мені, а очі, хоч і не наймудріші, та досить добрі, щоб розпізнати цю гарну панночку серед цілого натовпу».

Він допив квас, відсунув миску й підвівся. Господиня саме проходила повз стіл із кошиком у руках.

– Чи не підкажете, матусю, де тут у вас можна прогулятися? – спитав він, поправляючи пояс.

– А тобі що, синку, у дворі тісно стало?

– Ні в якому разі, матусю. Хочеться село глянути. Дороги, садки.. Може, ще й людей добрих стріну.

– Людей добрих у нас чимало, – відповіла господиня. – А лихих іще більше, тільки вони не завжди второпаєш, хто є хто.

Жінка засміялася, похитала головою й махнула рукою в бік воріт:

– Іди собі, філософе. Тільки не лізь, куди не просять, і не чіпай чужих дівчат, бо в нас за таке й батогом можуть пригостити.

– Еге ж, матусю, – поважно відказав Хома. – Я чоловік учений. Чужих дівчат не чіпаю. Розпитати мені треба про декого.

– Ото ж бо й воно! – вигукнула господиня, дзенькнцвши кухолями за прибиранням. – Найбільше лиха на світі від учених чоловіків, котрі тільки й роблять, що розпитують!

Хома розреготався, уклонився їй і вийшов за ворота.

Київське село лежало перед ним у всій своїй полуденній красі. Над білими мазанками ліниво здіймався дим; під тинами цвіли мальви, соняшники повертали лиця до сонця, а вишневі й яблуневі садки кидали на дороги густі, прохолодні тіні. Подекуди виднілися солом’яні стріхи, під якими сушилися на жердинах одежина; коло криниць стояли відра, а поряд церковної огорожі кілька старих бабів перебирали сушене зілля та обговорювали чиїсь родинні справи з такою поважністю, наче вирішували долю всього козацького війська.

Розлога стежина вела повз невеличкий став, де качки плескалися в зеленкуватій воді, а далі

розгалужувалася на дві тропи: до лісу, й поміж городами до дальнього краю села. За ставом починалися поля, над якими від спеки тремтіло гаряче повітря.

Хома рушив головною стежкою, розпитуючи то в діда, що сидів на призьбі й лагодив постола, то в молодиці, котра розвішувала на тину випране полотно. Перший час тримався поважно, сподіваючись, що досить буде назвати кілька прикмет цієї красуні, як усі відразу почнуть кивати головами, показувати на той чи інший двір і дивуватися, чого це він досі не знайшов до неї дороги. Проте надія знайти її швидко накрилася капелюхом.

– Чи не бачили ви, добрі люди, дівчини такої.. — починав Хома, зупиняючись біля діда, що сидів на призьбі.

— Якої ж? — перепитував той, мружачись проти сонця.

— Молодої. Гарної. З чорним волоссям, зібраним на потилиці, а коло скронь кілька пасом вибиваються. Очі темні, глибокі з бурштиновим переливом, а одягається вона в темну спідницю, немов із винним полиском, та світлу сорочку з червоним узором.

Дід довго слухав, чухаючи сиву потилицю, а тоді сплюнув убік і сказав:

– Ні, синку. Такої не знаю. У нас, правда, дівчат багато, та щось я... То, мабуть, треба в шинку питати.

Хома насупився, але вирішив, що старий, певно, вже стільки літ просидів на призьбі, що й власної молодості не пам’ятає, не те що чужих панночок.

Неспішно рушив далі. Біля криниці зустрів молодицю з повними відрами джерельної води. Та, вислухавши його опис, лише здивовано розвела руками.

– Ні, добродію, не пригадую. А ви певні, що вона з нашого села?

– Авжеж! – вигукнув Хома, хоча певності в нього було вже не так багато. – Принаймні я зустрів її тут.

– То, може, вона приїжджа? З панами, бува, всякий люд прибуває, а ми й не знаємо, хто в кого гостює.

– Біс його зна.., – пробурмотів він і рушив далі.

Та скрізь його спіткала та сама невдача. Дівчата, що сиділи під тином і перебирали квасолю, перезирнулися між собою й запевнили, що такої красуні не бачили. Двоє парубків, котрі лагодили воза, спершу зацікавилися описом, а тоді почали розпитувати самого Хому, чи не привиділася йому та дівуля після доброго частування в шинку. Більше того, навіть та поважна молодиця, котра знала, здавалося, всі родинні справи без малого трьох сусідніх сіл, тільки похитала головою й сказала, що ніколи не чула про таку.

Наче й не було ніякої бліднолікої чорноволосої дівчини.

Хома почав сердитися. Йому здавалося, що все село змовилося проти нього. А може, й справді всі тутешні мешканці мали якусь особливу ваду: не помічали найгарніших панянок довколо себе, зате могли годинами сперечатися через чужу курку.

Нарешті він натрапив на гурт бабів, що сиділи на дерев'яній лаві під розлогим дубом коло

однієї з хат. Перед ними стояв кошик із яблуками, на колінах лежало прядиво, а язики працювали так справно, що, здавалося, могли б перемолоти на порох усі новини від Києва до самого Запоріжжя.

Хома, сподіваючись знайти серед них бодай одну людину, котра знала б усіх і вся цього селища, чемно вклонився.

– Доброго здоров'я вам, матусі! Чи не підкажете, бува, де тут мешкає одна панночка?

– Яка ж то панночка? – відразу озвалася найстарша, сухорлява баба з гострим носом і маленькими, блискучими очима.

Хома заходився описувати свою незнайомку: темне волосся, зібране на потилиці, темні очі, бліде личко, темна спідниця, червоний узор на сорочці.

Баба слухала, спершись підборіддям на костисту руку. Дві інші відклали прядиво й дивилися на нього з дедалі більшим зацікавленням. Нарешті стара пирснула, а тоді так голосно засміялася, що з її колін злетіло кілька клубочків.

– Ой, лишенько моє! Та ви ж погляньте на нього! – вигукнула вона, штовхнувши сусідку ліктем. – Оце вже селом бовтається, когось шукаючи! Ще трохи й на Микиту нашого буде схожий!

– Що? З чого б це? – насупився парубок.

Та баба вже не могла відповісти, бо знову заливалася сміхом. До неї долучилися й обидві сусідки, а за хвилю реготали вже всі троє, трясучись на ослоні.

– Торік за дочкою мельника цілий місяць бігав! То в долину, то до млина, то під вікна, а як вона відмовила йому, зовсім очманів, ще три дні ходив селом та питав, чи не бачили його щастя! Ха-ха-ха! А тепер, диви, ще один знайшовся!

–Еге ж, – підхопила друга баба, витираючи сльози з очей. – Скоро в нас усі парубки будуть не ділом займатися, а ходити й розпитувати, де їхнє щастя поділося!

І знову здійнявся такий регіт, що навіть курка під тином стривожено закудкудакала. Хома стояв перед ними, червоний від досади, й не знав, що відповісти. Він від природи своєї не був чоловіком надто вразливим і не раз чув на свою адресу такі слова, після яких інший давно б пустився в бійку. Та одне діло, коли з тебе кепкують за пиятику, картярство чи невчасну витівку, й зовсім інше, коли сміються з того, що ти шукаєш жінку, котра, здається, існує лише для тебе одного.

— Що ж, матусі, — нарешті промовив він, поправляючи пояс, — смійтеся собі на здоров'я. Коли вже вам не доводилося зустрічати такої панночки, то це ще не довод, що її немає на світі.

– Авжеж, авжеж! – захитала головою стара, трясучись від сміху. – Іди, соколе! Шукай своє щастя! Може, воно за селом у бур'янах причаїлося!

Хома хотів було відповісти щось дошкульне, та тільки махнув рукою й пішов геть, чуючи за спиною останні вибухи бабського реготу.

«От вам і село! – сердито думав він. – Дай їм волю, то вони й самого гетьмана засміють, коли той запитає дороги. А ще кажуть, що старі жінки мудрі. Мудрі, може, й мудрі, та тільки їхній корінь учення чомусь завжди закінчується чужим весіллям або чиїмось горем».

За всією досадою ховалося дещо гірше, чого Хома не хотів визнавати. Бо коли ніхто не знав цієї панночки, коли ніхто не міг пригадати ані її обличчя, ані ім'я, то звідки ж вона взялася? І куди так поспішно поділася?

Хома спинився посеред дороги й повільно озирнувся на хати, тини та садки. Сонце сяяло, півні горлали, десь за городами бешкетували діти, а над ставом ліниво кружляли білі метелики. Наче все було на своєму місці. Усе, крім панночки.

– Ні, – пробурмотів Хома, насупившись. – Тут щось не так.

Філософ вже ладен був повірити, що вся його пригода з молодицею не що інше, як примара від учорашньої чарки та того особливого розладу в голові, котрий часом нападає на молодого парубка, коли серце його, досі вільне, як запорозький степ, раптом потрапляє в невидиму пастку. Він саме відходив од гурту, що досі хихотіли йому вслід, коли вдалечині, за тинами та розлогими вишнями, до нього долинув спів. Тихий, уривчастий, наче хтось тягнув пісню крізь сон, а потім дужчав, розростався, обертався на цілий хор. Один голос ревів, другий кудкудакав в мотив першому а третій, очевидно, намагався втримати перші два принаймні в межах однієї мелодії.

Хома зупинився й витягнув голову.

– Та невже ж це.. – пробурмотів він, примруживши.

З-за повороту від річки, де верби схиляли свої віти до води, виринуло двоє бурсаків. Довгов'язий тримав другого за плечі, а той, кремезний, обіймав першого за поперек. Обоє вони йшли так урочисто, так дружно й так небезпечно похитуючись, наче несли на собі невидимий церковний престол, який щохвилини загрожував перекинутися в канаву.

– Ніхто інший, як Горобець і Халява.

Обличчя в обох сяяли таким блаженством, яке зазвичай можна побачити хіба що на обличчі немовляти, котре щойно наїлося, або старого шинкаря, що знайшов у кишені зайву монету. Патли Горобця стирчали в різні боки, наче він щойно сперечався з очеретом і програв; Халява ж мав на капелюсі пучок водяної трави, за поясом стирчав ніж, а на плечі висіла мотузка, до якої було прив’язано цілий в’язок риби. Ще кілька рибин теліпалися в руці Горобця, і кожна з них блищала сріблястим боком на сонці.

– Ой там, на горі, та й женці жнуть..

– Та не там! – раптом заперечив Горобець, не перестаючи співати. – Женці жнуть, а ми ловимо!

– Ти не збивай чоловіка з думки! – поважно відказав Халява. – Пісня старовинна. Її треба співати так, як співали наші діди.

– А ти звідки знаєш, як співали наші діди?

– Бо я, – сказав Халява й багатозначно підняв угору палець, – чоловік із пам’яттю.

– Ти чоловік із пляшкою! – огризнувся Горобець. – І то, здається, з чужою.

– Чужа пляшка – не чужа біда, — відповів Халява. – А як біда спільна, то й горілка спільна.

Тут вони обоє так голосно зареготали, що з найближчого подвір'я вискочив пес, гавкнув на них двічі й, мабуть, вирішивши, що перед ним не люди, а якісь різновиди домашньої худоби, повернувся до своєї будки.

Хома не витримав і зареготав собі в кулак.

– Агов, славні рибалки! – гукнув він. – Чи то ви з рибою вертаєтесь, чи риба вас із річки випхала, аби не терпіти такого товариства?

Горобець метельнув голову, довго й старанно фокусував на Хомі погляд, а тоді його обличчя розпливлося в усмішці.

– Брате! – вигукнув він так зворушено, ніби побачив рідного батька після двадцяти років розлуки. – Хомо! Оце ж ти! А ми саме про тебе згадували!

– Сподіваюся, не в молитві, – сказав Хома, прямуючи до них.

– Спершу в молитві, – запевнив його Горобець. – Потім у пісні. А далі вже не пам'ятаю, бо Халява сказав, що для доброго улову треба випити за здоров'я річки.

– І річка нас почула! – гордо додав Халява, виставляючи перед Хомою риб'яче багатство. – Дивися! Оце короп, оце лящ, а оце.. – Він помовчав, нахилився над в'язкою й уважно роздивився одну невеличку рибину.

– Карась, – підказав Хома.

– Ти не перебивай! – образився Халява. – Я саме хотів сказати, що карась. Перевіряв тебе.

Хома оглянув їх обох, рибу, траву на капелюсі Горобця й підозріло круглі щоки Халяви.

– А де ж ви, добродії, встигли так зголодніти, що мусили підкріплюватися горілкою? Чи то рибу ловили, а чарку вам річка сама подавала?

– Не чарку, а кухоль, – виправив Горобець.

– Атож, – підтримав Халява. – Та й риба, знаєш, слизька. Без належної обережності не втримаєш.

– То ви її горілкою змащували?

– Хомо, – із докором сказав Горобець, – ти сьогодні надто розумний. Чи не вклкпався ти часом? Бо тільки закохані й податківці здатні так допитуватися до чужих справ.

Хома на мить спохмурнів, знизав плечима й усміхнувся своєю звичною кривуватою усмішкою.

– А ти, Горобцю, тільки п'яний та ситий здатен вимовити щось розумне.

– Чуєш, Халяво? – Горобець хитнувся й притулився до товариша. – Він нас ображає. Не дамо йому риби.

– Не дамо, – рішуче сказав Халява, притискаючи в'язку до грудей.

– Не даси? – Хома підняв брову. – А хто ж тоді чиститиме її, поки ви обоє даватимете хропака обличчям у мисці?

Халява замислився. Це питання явно торкнулося його душі в найуразливішому місці.

– Ти чиститимеш, – нарешті постановив він. – Ти сьогодні виглядаєш чоловіком, який має вільний час.

– І голову при собі, – додав Горобець.

– А ви, бачу, маєте при собі лише рибу та зайву відвагу.

– Відвага, брате, – мовив Халява урочисто, – найперша прикмета козака!

– Так ти ж не козак, – зауважив Хома.

– То й що? Зате рибу ловлю по-козацьки.

– А п’єш, як шинкарський тесть.

Знову знявся регіт. Вони рушили вулицею до постоялого двору, і тепер уже йшли всі троє, обнявшись так міцно, що перехожий міг би подумати, ніби їх не троє, а один велетенський чоловік із трьома головами. Горобець затягував пісню, Халява підхоплював її не там, де треба, а Хома час від часу додавав до неї власні слова, які були настільки непристойні, що навіть старі баби на призьбах, почувши їх, спершу хрестилися, а тоді нишком усміхалися.

– Ой там, на горі, та й женці жнуть! – ревів Горобець.

– А у відрі, брате, риба лежить! – вигукував Халява.

– А хто ту рибу їстиме? – підхоплював Хома.

– Хто перший додому добіжить!

– То ти, Халяво, не їстимеш, – сказав Хома. – Бо з таким ходом ти хіба що до вечері доповзеш.

– А біс тобі! – обурився Халява. – Я можу бігти!

І на доказ своїх слів він спробував прискорити крок, але в’язка риби вдарила його по коліну, нога заплуталася в мотузці, і він мало не сів просто в дорожній пил. Горобець вхопив його за комір, однак сам від цього мало не впав на Хому. Троє чоловіків зупинилися посеред дороги й заходилися реготати так, що в Горобця виступили сльози, а Халява, витираючи долонею очі, заявив, що ніколи в житті ще не бачив такої веселої риболовлі.

– От побачиш, – сказав Хома, – увечері ми матимемо рибу, юшку тадобру вечерю.

Та не встигли вони пройти й кількох дворів, як їх веселий похід спіткнувся об чоловіка, що саме вийшов із-за рогу кузні. То був місцевий козак, Остап Кривоніс, чолов’яга широкий у плечах, із вусами, закрученими так старанно, ніби кожен вус мав окремого господаря й власні козацькі заслуги. Носив синій жупан із потертою срібною застібкою, шапку, і такий вигляд, наче йому щойно повідомили, що світ перевернувся. За ремеслом був він бондарем: робив діжки та всіляку іншу посудину, без якої ні господарство не господарство, ні шинок не шинок.

Побачивши Халяву, Остап раптом зупинився. Його очі звузилися, вуса настовбурчилися, а рука повільно лягла на пояс.

– Ану, стій, добродію! – гукнув він.

Халява, який саме намагався пригадати, чи не залишив він десь на березі свій капелюх, тому не відразу збагнув, що звертаються до нього.

–Хто? Я? – перепитав він, обертаючись на всі боки. – А чого ж стій? Я й так стою. Тобто йду. Але можу й постояти, якщо справа поважна.

– Не крутися, як в'юн у відрі! – гаркнув козак.–— Ти вчора біля шинку був?

– Був, – відповів Халява після недовгого роздуму. – А хто ж не був? Шинок – місце загальнодоступне, коли двері відчинені.

– А до діжки ти підходив?

– До якої ще діжки?

– Тієї, що стояла під навісом коло шинку! Нової, дубової, з мідними обручами. Я її для шинкаря зробив, а сьогодні вранці дивлюся – обруча нема, а сама діжка лежить боком, наче її ведмідь обіймав!

Халява подивився на нього, потім на Горобця, потім на Хому, й усміхнувся з тією безтурботністю, яка часом буває в людей, що не розуміють небезпеки.

– Пане козаче, – мовив він, – я, звісно, чоловік не без гріха, але до діжок ставлюся з повагою. Особливо до повних.

– Не прикидайся! – Остап ступив ближче. – Шинкар бачив, як ти вчора крутився біля неї, мацав обруч і щось там бурмотів про те, що «така бочка й сама проситься в добрі руки».

– А-а! – Халява ляснув себе по чолу. – Так це ж я казав, що вона проситься в добрі руки, бо стояла посеред проходу! Я мало об неї не перечепився!

– А обруч де?

– Який обруч?

– Мідний!

– Може, він укотився, – нарешті припустив він.

– Укотився?! – Остап аж захлинувся обуренням. – Мідний обруч на півпуда! Куди він укотився? До Дніпра?

– А чому ні? – щиро здивувався Халява. – Річка велика. Усяке до неї котиться.

Горобець, що досі намагався стояти серйозно, затулив рота рукою. Хома відвернувся, ніби його раптом зацікавила огорожа, але плечі його затремтіли від стримуваного сміху. Остап помітив це й повернувся до нього.

– А ти чого смієшся, русявий? Може, знаєш, де мій обруч?

– Та борони Боже, пане майстре! – відповів Хома з такою поважністю, що його слова могли б

переконати навіть суддю, якби той не дивився на нього. – Я лише подумав, що коли обруч справді укотився до Дніпра, то тепер ваша діжка, мабуть, уже вільна від усяких земних клопотів.

– Ти мені тут філософію не розводь! – гримнув Остап. – Я питаю про обруч!

– А ми про рибу, – сказав Горобець, піднімаючи в'язку. – Кожен має своє горе.

– Ти ще й кепкувати будеш?! – Остап знову повернувся до Халяви. – Слухай сюди, чоловіче, я не кажу, що ти вкрав. Може й так. Але як не вкрав, то чого так весело регочеш?

– Бо я випив, – відверто відповів Халява. – А коли я вип'ю, то мені весело навіть тоді, коли мене питають про чужий обруч.

– Значить, ти був п'яний!

– Пане козаче, – зітхнув Халява, – та це ж не злочин. Якби доброго чоловіка за саму пиятику судили, то суддям довелося б працювати до самого Страшного суду.

Горобець пирснув. Хома вже навіть не намагався приховувати усмішку. Та Остапові було не до жартів. Він схопив Халяву за рукав і потягнув його до себе.

– Ходімо до шинкаря! Там розберемося. Бо в мене через тебе замовлення пропаде! Хто ж купуватиме діжку без обруча? Хіба що твоя теща, якби ти її мав!

– Не чіпайте рукава, сукно добре! – обурився Халява, раптом набувши дивовижної твердості. – Й чисте! Тобто було чистий, доки ви за нього не вхопилися. А тещі в мене нема, і прошу не накликати на мене такого нещастя!

– То ходімо!

– Нікуди я не піду, поки ви не доведете, що я ваш обруч у кишені ношу!

– А може, й носиш!

– То обшукайте! – Халява розкинув руки з такою готовністю, що мало не впустив рибу. – Ось кишені! Ось пояс! Ось душа, якщо знайдете, де вона в мене схована! Тільки рибу не чіпати!

Остап справді почав обмацувати його кишені, але знайшов там лише окраєць хліба, шматок цибулі, кілька риб'ячих лусочок і маленьку дерев'яну ложку.

– А це що? – козак витяг ложку.

Халява подивився на нього з образою.

– Ложка.

– Я й сам бачу, що не бандура! Звідки вона?

– Звідки ложки беруться? З дерева, добродію.

– Не дурій мені в очі!

– А ви не дивіться так, бо ще й ложка злякається.

Тут Горобець більше не витримав і захлинувся сміхом. Хома спостерігав це все й тепер

спробував урятувати становище.

– Пане майстре, – сказав він, ступивши вперед, – дозвольте розсудити справу по-людськи. Ви кажете, що пропав мідний обруч. Халява каже, що не брав. У нього в кишенях обруча нема. Отже, або він надзвичайно вправний злодій, який украв цілий обруч, а носить при собі саму ложку, або ж у цій справі є ще хтось, кого ви поки що не шукали.

– А може, він його продав! – не здавався Остап.

– На що? – здивувався Хома. – На ложку?

– Не підказуй йому! – гаркнув Горобець, витираючи сльози.

Остап поглянув на приїжджих бурсаків і, здається, вперше запідозрив, що його не просто не бояться, а ще й вважають розвагою. А це вже було для нього тяжче за саму пропажу обруча.

– Смійтеся, смійтеся! – промовив він, відпускаючи Халявин рукав. – Та я ще знайду, хто мені його зняв.

– Я вам допоможу шукати! – великодушно пообіцяв Халява. – Тільки не сьогодні. Сьогодні в мене важлива справа: рибу треба почистити, юшку зварити й одпочити.

Козак стиснув кулаки, щось пробурмотів про безсовісних спудеїв, п'яних волоцюг і молодь, яка не знає поваги до чужої праці, та зрештою відступив. Бо у цій трійці його власний гнів стане тільки новою темою для їх жартів, а до вечора його історію про пропалий обруч знатиме вже кожна козацька кобила від шинку до кузні.

– Ще побачимося! – кинув він на прощання.

– Та ми нікуди й не дінемося! – гукнув услід Горобець. — Хіба що до іншого села!

Остап різко обернувся, але бурсаки знову заходилися сміятися, а Халява, задля більшого сміху, підняв рибу над головою й заспівав:

– Ой там, на горі, та й женці жнуть!

– Та годі тобі! – просичав Горобець, тягнучи його за плече. – Ще подумає, що ми його обікрали гуртом.

Гуртом рушили до постоялого двору. Хома озирнувся на вулицю, де Остап Кривоніс стояв біля кузні, сердито поправляючи вуса й поглядаючи в їхній бік. У селі, де й без того ніхто не міг сказати йому нічого про загадкову панночку, ця історія була, звісно, дрібницею. Проте дрібниці, як відомо, мають звичку збиратися докупи й утворювати такі клопоти, що потім хоч за тридев'ять земель тікай.

– Знаєте, братці, – сказав Хома, коли вони вже минали старий тин, – я починаю думати, що ми цьому селу не до вподоби.

– А мені напротив, – заперечив Халява. – Тут є риба, шинок і люди, які охоче пригощають нас розмовами про діжки.

– Саме тому й треба йти, – сказав Горобець. – Як залишимся, завтра хтось звинуватить нас у викраденні дзвона, післязавтра – корови, й Кривоніс доведе, що ми винесли з села сам

Дніпро.

– А ще, – додав Хома, – маю підозру, що місцеві баби вже вигадали мені наречену, й завтра приведуть її знайомитися.

– Тоді треба йти негайно! – жваво озвався Халява. – Бо як одружать, то хто ж нвм рибу чиститиме?

– Ти й будеш, – сказав Горобець. – А дівка, певно, не дурна й відразу втече.

– Отже, вирішено, – підсумував Хома. – Сьогодні вечеряємо, спимо, а завтра зранку рушаємо до світ за очі. Може знайжемо таку місцину, де люди розумніші й шинок щедріший.

– І горілка краща! – додав Халява.

Троє студентських друзів, обнявшись, потяглися до постоялого двору, несучи рибу, свою веселу безсоромність і ту особливу легкість на душі, що буває в молодих людей, котрі ще не знають, скільки доріг їм доведеться пройти й скільки разів вони пошкодують, що не звернули з них раніше.

Сонце вже запалювало золотом солом’яні стріхи й верхів’я верб. Все обіцяло тиху вечерю, добру юшку та солодкий сон.

Розділ II

Якби пересічному чужоземцю довелося побачити український ярмарок у літню днину, та ще й у такій місцині, де народ збирався з кількох навколишніх сіл, то він, певно, довго не міг би второпати, чи потрапив на весілля, чи на якийсь велелюдний суд, де кожен вольний горланити, а правди все одно ніхто не почує.

Сонце ще не встигло як слід піднятися над білими хатами, а базар уже гудів, мов стривожений вулик. З усіх боків сунули вози, запряжені гладкими сірими волами; рипіли колеса, форкали коні, мекали кози, кудахкали кури, а торговки так голосно вихваляли свій товар, що й глухий зрозумів би де продають найсолодший мед та найсвіжішу рибу.

Над рядами яток, критих полотном, здіймалися різнобарвні стрічки й хустки; на мотузках погойдувалися глиняні глечики, розписані синіми та жовтими квітами; на столах купами відпочивали яблука, сливи, груші, редька, цибуля та огірки. Довкола пахло свіжоспеченим хлібом, смаженими коржами, димом від свіжих ковбас, сушеною рибою, кіньми й людським поспіхом.

Між возами снували парубки в полотняних сорочках, підперезаних червоними поясами; молодиці, вбрані в барвисті плахти й намиста, торгувалися так завзято, ніби від ціни залежала доля всього їхнього роду; старі діди в солом’яних брилях пробували мед на кінчик ножа й запевняли, що за свої сімдесят літ їли й добріший.

І серед усього цього веселого гармидеру, де кожен щось продавав, купував, вихваляв або проклинав, з’явилися троє бурсаків.

Хома мав обличчя людини, котра щойно знайшла в кишені зайвий гріш, Горобець – добродія, котрий цей гріш уже позичив, а Халява – парубка, котрий сподівалася забрати його в обох. Філософ усміхався сам до себе, раз у раз поправляв свитку, дивився на молодиць, але ні на одній не затримував погляду, і часом так раптово стишував крок, що його товариші мало не наступали йому на п’яти.

– Чи ти, Хомо, бува, не п'яний ще від учора? – спитав нарешті Горобець, заглядаючи до філософа з підозрою. – Чого це ти ходиш, наче панський син на оглядинах?

– А ти, Тиберію, завжди так розумно починаєш ранок? – відказав Хома. – Чи тільки тоді, коли в кишені вітер гуляє?

– У мене в кишені не вітер, а свобода, – гордо промовив Горобець. – Нічого не тисне, нічого не заважає.

– Авжеж, – озвався Халява. – Особливо коли там від самого початку нічого не було.

Горобець обернувся до нього.

– Ти, Халяво, мовчи. Твоя кишеня так звикла до чужих рук, що якби туди поклали золотий дукат, він сам попросився б назад до господаря.

– Зате я знаю ціну кожній копійці, – спокійно відповів Халява.

– Бо жодної своєї не витратив! – зареготав Хома.

Ліворуч молодий парубок продавав ножі. Виставив їх на червоній тканині й розклав рівненько, а сам стояв поруч із таким виглядом, наче кожен ніж уже побував у битві.

– Ось, панове, – гукав він, – ножі з доброго заліза! Ріжуть усе, що під руку потрапить! Хліб, сало, ремінь, мотузку! А хто візьме два, тому третій майже задарма!

– А чи ріжуть брехню? – поцікавився Халява.

– Чого?

– Бо в тебе, парубче, язик такий гострий, що я боюся, як би він сам не перерізався.

Продавець обурився, склавши руки в боки:

– Мій товар чесний!

– Ану, покажи, – втрутився Горобець. – Переріж он ту мотузку.

Парубок узяв ніж побільше, з різбленою ручкою, і провів ним по мотузці. Та, на його вдасний подив, вона лише трохи надрізалася.

– Ага! – вигукнув Хома. – Оце так залізо! Ним, мабуть, і ворога можна різати, якщо той сам попросить та ще й не рухатиметься.

Люди навколо зареготали. Продавець почервонів, вихопив іншого ножа й заходився доводити, що то мотузка погана. Троє друзів пішли далі, лишивши його сперечатися вже з якимось кремезним дядьком, котрий вимагав повернути гроші за мотузку, куплену, як він запевняв, у того самого парубка ще торік.

– Ось так і живемо, – підсумував Халява. – Один продає ножі, другий мотузки, а третій цілий рік пам’ятає, хто його обдурив.

– А ти, виходить, пам’ятаєш усіх, хто тобі винен? – спитав Горобець.

– Таких не знаю.

З рештою, Горобець купив дерев’яну ложку, а Халява довго торгувався за шматок сала так, ніби від його перемоги залежала доля всього козацького війська. Зрештою він пішов із салом, ложкою та переконанням, що його обдурили.

Тоді Хома й побачив стрічки. Вони лежали на маленькому прилавку поміж намиста, срібних хрестиків і дешевих скляних прикрас. В наявності були стрічечки червоні, сині, зелені, але одна, темна, майже чорна, з глибоким винним відблиском, одразу впала йому в око. Шовк м’яко переливався на сонці, а тонкий візерунок по краях нагадував вишивку на сорочці дівчини, яку він встиг розгледіти вчора.

Хома взяв стрічку між пальцями.

– Скільки?

Продавчиня назвала ціну. Горобець аж присвиснув.

– За такі гроші можна купити гуску, дві курки й ще лишиться на горілку!

– То й купуй собі гуску, – спокійно відповів Хома. – Може, вона хоч раз подивиться на тебе

так, як дивилася на мене одна молодиця.

Халява поклав руку йому на плече.

– Брате, отямся. Стрічка – то шматок матеріалу. Тканина не кохає, не годує й не варить борщу.

– Зате мовчить, коли ти говориш, – відказав Хома.

Продавчиня пирснула зі сміху, а Горобець схопився за живіт. Хома ж іще раз оглянув стрічку, провів пальцем по гладкому шовку й, трохи повагавшись, відрахував гроші. Сума була немала, особливо для бурсака, котрий звик вважати зайвим усе, що не можна з'їсти, випити або використати в бійці. Проте заплатив без торгу.

– Оце вже погано, – промовив богослов Халява, проводжаючи поглядом покупку. – Коли чоловік перестає торгуватися, він або збожеволів, або закохався.

– А коли жінка перестає сперечатися? – запитав Хома, ховаючи стрічку за пазуху.

– То чоловік уже помер, – миттю відповів Горобець.

На цьому мудру дискусію було завершено, бо повз них провели таку товсту свиню, що Халява на мить забув, що хотів донести другові, й пішов цікавитися, скільки коштує це рожеве диво.

Чумаки біля возів торгували сіллю та рибою, а від лавок із ковбасами, вудженим салом і гарячими, щойно з печі, пампушками з часником розносився такий аромат, що у бурсаків слина текла прямо на свитки.

– Оце так базар! Оце я розумію богоугодна справа! – басом прогримів богослов, задивляючись на огрядну молодицю, яка торгувала печеними поросятами. – Подивися, Хомо, на ті реберця! Та за таке порося можна не те що псалтир, й цілий патерик від дошки до дошки безперервно прочитати!

– Тобі аби псалтир зажувати, – мовив Горобець, поправляючи свій вбогий жупан, та приміряючи своє звичне поважне риторичне обличчя. – Людина духовна повинна шукати на ярмарку не плотського насичення, а естетичної гармонії! Ось, приміром, які чудові люльки! З вирізьбленими головками, з мідними вічками! У моєму рідному Миргороді, звісно, люльки роблять із більшим знанням естетики, але й ці для простого люду вельми годящі.

– Та що той твій Миргород! – вишкірився Хома, грайливо підкручуючи молодечий вус і мрійливо поглядаючи на сонце, яке, як йому здалося, повзло по небу занадто повільно.

– Там у вас тільки й діла, що калюжа посеред майдану така велика, що в ній гуси ціле літо плавають, та міщани на призьбах мух ганяють! От на Київщині, ото базар так базар! Там як затягнуть «Многая літа», то аж дзвони на дзвіниці відлунюють!

– Не чіпай Миргорода, Бруте! – образився Горобець, циркаючи крізь зуби. – То не калюжа, а пам'ятка природи! А дівчата які! Гнучкі, станкі, які дукачі на шиях! Не те що ваші київські, все носа деруть.

– Е-ні, Горобець, – тихіше й соковито мовив Хома, згадуючи оксамитовий погляд дівчини зі вчорашньої гулянки та її тонкий стан у танці. – Є такі, що за один їхній погляд не гріх і ціле життя пропити. А якщо така краса тобі ще й зустріч увечері обіцяє.. то хай хоч увесь Миргород під землю провалиться!

Халява ж, скориставшись тим, що дебела перекупка відвернулася сваритися з чумаком за ціну макухи, спритно на халяву засунув в чобота чималий шматок сушену тараньку.

– Ти краще подивися, Горобець, на он того діда, що тютюном торгує, – засміявся Хома, намагаючись збити власний сороміцький азарт, і вказуючи на сивого дідуганя в величезній смушковій шапці, що сидів на бочці й смачно потягував люльку. – Чув, що у нього тютюн такий міцний, що як чхнеш, то з хати стріху здує!

– Брешеш, Бруте! – задиристо сказав Горобець. – Не буває такого тютюну, щоб ритора з ніг збив!

– Не буває? – Хома виклично примружив свої вовчі очі. Його зухвала, гаряча натура вимагала справедливості.

– А от давай закладемося! Бачиш отого огрядного шевця, що сукном торгує? Якщо ти нюхнеш дідового тютюну й не чхнеш так, щоб із того шевця шапка не злетіла, так тому й бувать, купую тобі цілий глечик найкращої наливки! А як чхнеш – цілий тиждень будеш за мене в семінарії свиням об'їдки носити й мої чоботи ваксою чистити!

– Згода! – вдарили по руках Горобець і Хома. Халява розбив їхні руки своєю широкою, засаленою долонею, вже передчуваючи, що наливка в разі чого дістанеться й йому.

Товариші підійшли до діда.

– Здорові були, батьку! – зухвало гукнув Хома, впершись ногою на дерев'яну бочку. – Ану, дай моєму товаришеві твого найлютішого тютюну! Хоче перевірити вашу тутешню зілля-траву!

Дід повільно вийняв люльку з рота, подивився на бурсаків своїми заспанними очима й посміхнувся беззубим ротом:

– Охо-хо, братці.. Тютюнчик у мене не простий, на трьох росах настояний, на пекельному сонці сушений. Нюхай, синку, тільки за стовп тримайся!

Ритор Горобець зверхньо хмикнув, зачерпнув своїми довгими пальцями добру пучку тютюну, заштовхав у обидві ніздрі й глибоко вдихнув. На мить довкола них настала тиша. Обличчя ритора почало міняти барви: червоне, як буряк, на початку, потім синє, мов стигла слива; очі вилізли з орбіт так, ніби він побачив перед собою самого ректора академії в спідньому.

– Е-е-е.. – вичавив Горобець.

– Тримайся, Горобець! – закричав Халява.

– АПЧХИ! – Наче гармата з київської фортеці вистрілила.

Зі столу здуло два сувої червоного сукна, а сам швець від несподіванки сів прямо в макітру з мочеными яблуками.

– АПЧХИ-И! – вдруге дико заверещав Горобець, крутячись на місці, мов дзиґа. Його поношений жупан тріснув під пахвою.

– А-ПЧХИ-О-ХО!! – утретє жахнув ритор, і з голови чумака дійсно злетіла смушкова шапка прямо в кадуб із дьогтем!

На базарі зчинився невимовний ґвалт. Швець вискочив із яблук, лаючись найстрашнішими козацькими словами, чумак бігав за шапкою, перекупки верещали, а Хома Брут разом із Халявою заходилися таким шаленим сміхом, що аж впали на віз із соломою.

– Оце так тютюн! Оце так Миргородський ритор! – гиготів Хома, витираючи сльози. – Ну що, Горобець, тепер цілий тиждень мої чоботи блищатимуть, як лисина нашого префекта!

Горобець, усе ще сльозячись і червоніючи від сорому та пекучого тютюну, лише витирав носа рукавом і бурчав:

– Це не тютюн, це порох бісівський.. Не за правилами цей дід зілля мішає!

Та не встигли наші бурсаки як слід відсміятися з попередньої пригоди, як гамірний базар, що ще хвилину тому гудів, потроху почав стихати.

Торговці й перекупки неподалік позамовкали на півслові, повитягали шиї з-за своїх прилавків, а люд став розступатися обабіч вузенької стежини поміж рядами, перешіптуючись.

Повз вози, кошики й розкладені просто землі товари брів високий, широкоплечий хлопець, з поставою колишнього доброго козака. Та що вдієш, коли часом одна-єдина пригода здатна з людини зробити таке, чого не зробили б ані війна, ані голод, ані навіть люта мачуха? Жупан на ньому висів, мов на палиці, вицвілий та засмальцьований, а з-під розхристаного коміра визирала сорочка, роздерта на грудях. Волосся збилося в безладні пасма, а босі ноги ступали так невпевнено, наче земля під ними раз у раз провалювалася.

Парубок спотикався на рівному місці, хапав повітря пальцями, ніби хотів ухопити якусь невидиму нитку, що тяглася перед ним і все вислизала з рук.

Та була ще дивина! Як тільки десь коло лавок лунав дзвінкий дівочий сміх чи сварливі голоси жіночок, нещасний раптом сахався вбік, припадав до землі й затуляв вуха тремтячими долонями.

«Не треба.. Не прийду.. Згинь нечиста! Тільки не чіпай!»

Люди дивилися на нього з жалем.

– Господи милосердний, – пробурмотів богослов, забувши навіть про свою тарань, яку досі жував із таким завзяттям, наче збирався проковтнути разом із хвостом. Він перехрестився й підсунувся ближче до товаришів. – Чого він жіночого сміху сахається, мов чорт свяченої води? Чи, може, його якась молодиця качалкою так обробила, що тепер він на чужу спідницю дивитися боїться?

– Еге ж, вам усе жартувати, добродію, – озвався старий тютюнник, що сидів біля сусіднього прилавка й досі розкурював люльку. – Не дай Боже тобі такої долі. Бо якби й тебе таке спіткало, то вже й качалка не помогла б.

Він вийняв люльку з рота, сплюнув убік, а тоді, переконавшись, що ніхто чужий не підслуховує, нахилився до бурсаків.

– То Микитка, хлопці. Тутешній косар та коваль. Ще торік був першим красенем на все село. А голос мав – заслухаєшся! А вже як до танцю ставав, то й старі молодшали, дивлячись на нього.

– Та невже? – Горобець аж підкрутив свого тоненького вусика. – І що ж із ним сталося, діду? Чи в бійці голову розтрощили? Чи з коня гепнувся? А може, горілки перепив та розум свій у шинку залишив?

– Ех, бурсак, – зітхнув старий. – Якби ж то горілка! Її хоч водою розбавити можна, а от лихе кохання ніяким квасом не розведеш.

Халява скривився:

– То він, виходить, через бабу? Та що ж це за чоловік такий, що через одну дівку весь світ забуває? У нас у бурсі як хтось через дівчину журиться, то ми йому миску борщу підсунемо, наллємо горілки, він поїсть, і вже на іншу дивляється.

– Ти, Халяво, своє черево з людським серцем не плутай, – поважно зауважив Горобець. – Одне можна наповнити капустою, а друге, як розіб’ється, то й коваль не склепає.

– Тихо ви, шибеники, – урвав їх старий. – Тут не до сміху.

Він ще раз озирнувся на Микиту, який зупинився біля воза з полотном і, втупившись у білу тканину, беззвучно ворушив губами.

– Сталося це торік, на Зелені свята, приїхала до наших країв одна молодичка. Казали, буцімто з панського роду, з далекого хутора за лісом. Гарна була, сини мої, така гарна, що й сонце, здавалося, сходило не для всіх, а тільки для неї. Темне волосся, тонкий стан, а очі, мов чорна вода в глибокій криниці.

– А коваль, певно, вирішив, що йому така красуня до пари? – озвався Горобець.

– Не вирішив, а пропав, – відказав тютюнник. – Побачив її раз на дорозі, і все, – пропав чоловік! Відтоді тільки про неї й думав. Квіти носив, подарунки купував, під вікнами ночами стояв. Батько його сварив, мати плакала, а сердешний лиш сміявся та казав: «Не журіться, старі, бо ще й на весіллі моїм танцюватимете!»

– О, то він був певний, що справа вже в капелюсі! – пирснув Халява.

– Та вона йому усміхнулася, – продовжив старий, не зважаючи на Халяву. – Лиш раз усміхнулася, а тоді покликала його надвечір до саду. І Микитка пішов. Хто б на його місці не пішов? Молодий, здоровий, закоханий..

Старий замовк, повільно набив люльку тютюном і прикрив жар долонею.

– А на ранок повернувся вже не той чоловік, що пішов. Не впізнавав матері, не відповідав

батькові, а все повторював про білі руки й солодку отруту. Казав, що вона його кликала, а тоді сміялася; що обіймала так ніжно, аж душа співала, а потім притиснула до себе, і стало йому холодно, наче в домовині.

Халява перестав жувати.

– Чи вона підсипала якого зілля?

– Хто ж його знає, – відповів тютюнник. – Парубок не міг до пуття розповісти. Як починав згадувати ту ніч, то кричав, ніби його живцем ріжуть. А як хтось заводив мову про жінок, то падав на землю й затуляв вуха. Відтоді він так і ходить.

Хома Брут, який досі мовчав, нарешті всміхнувся. Провів рукою по бороді та вусам, недбало знизав плечима, ніби почув не страшну історію, а чергову бабину вигадку про русалок.

– Та годі вам, хлопці! – мовив він. – Скільки можна слухати, як закоханий дурень сам собі голову морочить? Певно, випив зайвого, поліз до панночки без дозволу, дістав відкоша, на тому й все. Чоловікові, коли він уже надумався залицятися, треба мати не самі губи, а й трохи розуму в макітрі.

– А ти, Хомо, звідки знаєш, як треба залицятися? – хитро спитав Горобець. – Може, вже маєш неабияку науку?

– Та я, брате, ще в пелюшках знав, як до жіночого серця дорогу шукати, – самовдоволено відповів Хома. – Інша річ, що не до кожного серця варто стукати.

Він згадав темне волосся панночки, її спокійний погляд і ту мить, коли вона завмерла, почувши від нього: «моя чарівнице».

Ні, дурниці! Хома Брут не з тих, хто вірить у кожну нісенітницю, яку нашіптують старі люди на базарі.

– А я вам кажу, – знову озвався Халява, – що менше треба про баб думати, а більше про поросят, сало та перцівку. Від них принаймні ніхто ще глузду не втрачав!

***

Київський вечір повільно опускався на хутір важкою оксамитовою завісою, гаптованою срібним пилом. Повітря пахтіло степовим полином, розквітлим горицвітом та вогким мулом з байраку. Десь у вишневих хащах тьохкав соловей, але його спів Хомі здавався майже тривожним. Місяць, вигнутий, мов гострий турецький ятаган, висів над ясенями й дубами, заливаючи все примарним, фосфоричним сяйвом. У цьому сутінковому мареві кожна тінь здавалася живою, а шелест листя під ногами, шепотом прадавніх духів.

Груша, біля якої вони домовились стрітися була старою, кривобокою й такою вузлуватою, що, коли дивитися на неї проти вечірнього неба, можна побачити силуети згорбленого діда, і велетенського птаха, і навіть самого чорта. У його дуплі любили ховатися горобці, а в корінні, за чутками, колись знайшли срібну монету, чорну з одного боку й таку холодну, що вона не нагрівалася навіть у найпекучішу спеку. Відтоді старі жінки радили обходити грушу після заходу сонця, а молоді парубки, звісно, знаходили цю пораду надзвичайно дурною і ходили туди саме тоді, коли сонце заходило. Хома так само не вірив у бабські вигадки.

Він прийшов завчасно. А, як відомо, змусити Хому Брута прийти кудись раніше, ніж того вимагав голод або обіцянка чарки, було справою нелегкою. Та ось він уже стояв під грушею, підперши плечем шорсткий стовбур, і раз у раз поглядав на сонце, ніби хотів підштовхнути його до обрію.

Вдітий в чисту полотняну сорочку з широкими рукавами, підперезану темним поясом, він час він часу смикав свитк, накинути поверху. Та ось за хвилю вже зняв, бо стало спекотно, а тоді знову накинув на плечі. Волосся у філософа, по звичаю, не бажало лежати так, як йому наказували пальці; русі пасма спадали на чоло, і Хома раз по раз відкидав їх назад, сердячись на них так, ніби то були двоє його недоброзичливих товаришів.

Бурсак тупав сап'янцями по росяній траві вже без чверті годину. У його жилах гарячим окропом вирувала перцівка, помножена на дикий, неприборканий голод. Чоботи були вкриті пилом, свитка розстебнута на міцних засмаглих грудях, а в голові зі всорашньої днини палав лише один образ – оксамитові очі та тонкий стан дівчини з гулянки.

Враз повітря довкола нього змінилося.

Зник звичайний запах літнього вечора. Замість степових трав у ніс ударив дивний, солодкувато-гіркий аромат нічної сочевиці, розтертим у долонях полином і вогким, глибоким мохом, що ніколи не бачив сонця. Важка тінь впала на траву, хоч гілки груші навіть не здригнулися. Хома обернувся й серце його ухнуло десь у самі чоботи. Вона стояла прямо перед ним, хоч жодний шурхот спідниці чи листя, жодний звук її кроку не передував цьому. Вона явилася йому, ніби зіткана з самого тільки місячного сяйва та вечірньої тіні.

Хома сахнувся назад, гупом вдарився спиною об шорсткий стовбур груші, а рука мимовільно сіпнулася до грудей аби перехреститися.

– Господи милостивий! – вихопилося в Хоми, – чи ти з повітря соткалася?!

Вона злегка нахилила голівку і долиною пролунав її сміх, як дзвін срібних дзвіночків, перемішаний із дзюрчанням лісового джерела. Солодкий, звабливий, але холодний, від якого по шкірі Хоми пустилися дрібні мурашки.

– Що, бурсаче, перелякався? – солодкий голос бринів біля його вуха. – Такий сміливий у танку був, а від дівочої тіні в кущі сахаєшся?

Вона зробила повільний крок уперед. Місячне сяйво впало на її обличчя, і Хома знову забув, як дихати. Смоляно-чорне волосся було розпущене й спадало хвилями на білосніжну тонкопрядну сорочку. Рукава розшиті чорним та червоним шовком і складалися у візерунки, що нагадували прадавні язичницькі обереги. Її шкіра в місячному сяйві біла, мов мармур, а в глибині темно-оксамитових очей на коротку мить спалахнув смарагдовий, фосфоричний вогник.

Хома вмить опанував себе. Вона тут. Острах змінився зухвалою й хлопчачою гордістю. Він випростав плечі, вишкірив білі зуби й зробив крок назустріч, прикриваючи сором перед дівчиною своєю звичною чарівливою нахабністю.

– Перелякався? Я?! – засміявся Брут, проводячи рукою по короткостриженій бороді. – Та я самого біса за роги тримав, коли в семінарії за дровами ходив! Не чекав, що така краса так

тихо пливе, і все тут.

Він нарешті наважився й поліз за пазуху. Дістав хустинку, розгорнув її на колінах і обережно витягнув стрічку.

У сутінках вона здавалася темнішою, ніж удень, а шовк ледь поблискував. Хома на мить затримав на ній погляд, тоді простягнув панночці.

– Оце я тут.. приніс.

Дівчина здивовано глянула на нього.

– Що се?

– Та невже не видно? Стрічка. Хоча, коли так дивишся, то я вже й сам починаю сумніватися.

Панночка засміялася, але подарунка не взяла відразу.

– Для мене?

– Ні, для Горобця. Він давно мріяв про таку прикрасу, тільки соромився зізнатися!

– Хомо!

– Ну, для тебе, для тебе, – поступився він, і в голосі його раптом поменшало звичної насмішкуватості. – Побачив на ярмарку й подумав, що сподобається.

– Дай-но сюди руку, – раптом сказав він.

– Навіщо?

– Та дай, кажу.

– Ти так просиш, наче збираєшся вчинити щось лихе.

– Якби збирався, то не попереджав би.

Панночка засміялася й простягнула йому руку. Хома обережно взяв її за зап'ястя. І тут сталося щось дивне: його звична сміливість, та сама, що допомагала йому встрявати в бійки з парубками, сперечатися з дяками й виходити сухим із найсумнівніших пригод, кудись поділася. Він тримав її руку так обережно, ніби в його долоні опинилася не рука живої людини, а маленька пташка, котру досить необережно стиснути, і вона вже ніколи не злетить.

Зап'ястя в панночки було тонке, майже невагоме. Хома відчував під пальцями ледь помітний рух крові й раптом усвідомив, як близько вони одне до одного.

Він поклав стрічку на зап'ястя панночки, обережно обвів шовк навколо руки й звів кінці докупи. Та стрічка виявилася вередливою: один край раз у раз вислизав із пальців, а вузлик уперто не хотів лягати рівно.

– Та що ж ти за бісова личина! – прошепотів Хома.

– Ти це мені? – поцікавилася панночка.

– Ні, се я з подарунком розмовляю. Він, бачте, норовливий. Мабуть, у вас паничів навчився.

– То, може, він не хоче, щоб його зав’язували?

– А хто його питатиме? Я за нього гроші заплатив.

Панночка засміялася, і Хома, почувши той сміх, мимоволі всміхнувся й собі. Він обережно перехрестив кінці стрічки, затягнув вузлик і розправив шовкові кінчики так, щоб вони спадали на її руку невеличкими хвильками. Нарешті вузлик був готовий. Хома розправив стрічку, ще раз перевірив, чи не затісно вона сидить на зап’ясті, й тільки тоді підвів очі.

– От і все, – сказав він. – Тепер твоя рука має вигляд значно поважніший, ніж моя.

Панночка повільно проводила по шовку пальцями, який темнів у сутінках та все одно здавався дивовижно гарним.

— Мені подобається, — прошепотіла вона.

— Стрічка?

Вона підвела на нього очі.

— І те, як ти її зав’язав.

Він ступив ще ближе, оглядаючи її з голови до ніг із тим відвертим, гарячим захопленням, від якого в будь-якої іншої дівчини запеклися б щоки. Хома відмітив що принади у незнайомки що треба, хоча, якби його запитали, він, певно, заприсягнувся б, що дивився виключно на її обличчя. Бо ж чоловіки, як відомо, бувають дуже побожні, коли йдеться про те, куди саме вони дивляться.

– Знаєш, панночко.. Я три роки латину гриз, святих отців читав, а такої науки, як у твоїх очах, ні в одній книжці немає, – мовив Хома м'яким, грудним голосом, зазираючи їй прямо в обличчя. – Ти як той медовий хміль: від одного ковтку вже й ноги не тримають, а душа прагне ще, і ще.

– Мудрий ти на язик, – тихо відказала дівчина, а її вуста вигнулися у зверхній заінтригованій посмішці. – Усі ви, бурсаки, вмієте слова мережати. А що за тими словами?

– Перевір, – зухвало вишкірився натомість він.

Хома був з тих відчайдушних козаків, що діяли за козацьким звичаєм, без зайвих розвезень, простими й пристрасними рухами. Нахилився, ніби бажаючи зірвати з трави квітку, а натомість простягнув руку й ніжно, але міцно охопив її гнучкий стан через тонку тканину плахти.

Дівчина здригнулася. Вона поглянула на нього з таким подивом, що він мало не розсміявся, але вчасно стримався. Але цей дотик гарячих, мозолястих чоловічих долонь викликав не гнів, а дике, солодке полум'я. Її губи ледь розтулилися, ніби вона збиралася відповісти, проте слова не прийшли. І тоді філософ, не бажаючи більше прикривати своїх почуттів ані жартом, ані балачкою, обережно торкнувся її щоки.

– Скажи мені зупинитися, – промовив він тихо, провівши пальцями до її шиї.

Вона лише підвела на нього очі. Хома притиснув її до себе. Повітря між ними розпеклося. Він вдихав запах полину, роси та її палкого тіла.

– Ти солодша за шинкарську наливку, люба дівчино.. – прошепотів він їй прямо в вуста. – І сьогодні я проп’ю з тобою все своє життя.

З рештою, вона тонкими, білими ручками огорнула його шию. Нігті впилися в шкіру, посилаючи солодкий біль по всьому тілу.

Хома накрив її вуста гарячим поцілунком із всім тим завзяттям голодного козака, що прийшов до своєї жінки з полю бою, перемігши всіх вологів й дорвався до омріяної плоті. Панночка відповіла з такою ж пристрастю. Їх подих став спільним, рвучким і задиханим.

Брут опустився на м'яку, росяну траву, затягуючи Панночку за собою в густу, непроглядну тінь під закрученим стовбуром груші.

Ніч довкола них ніби завмерла у млісному очікуванні. У хащах дикого терну розливався важкий, солодкувато-гнильний запах прілого листя. Десь далеко, на самому краю хутора, глухо й тужливо завив пес, але звук миттєво глухнув у густому, майже осяжному повітрі. Срібнолиций час від часу виринав із-за волохатих чорних хмар, кидаючи на росяний килим примарні, сріблясті плями, у яких кожна стеблина здавалася живим, затаєним створінням.

Сорочки й плахта шурхотіли в темряві з сухим, гарячим тріском. Сильні, мозолясті руки Брута із семінарійською спритністю й козацькою нахабністю зривали шовкові зав'язки, розкриваючи білосніжну сорочку дівчини. Під тонким полотном вимальовалося тіло невимовної, фатальної краси. Шкіра її у срібнім місячнім сяйві здавалася виточеною з найчистішого білого мармуру, прохолодна на дотик, та зсередини повита ніжним теплом. Дівочі груди трепітно й важко здималися, ніби відгукуючись на кожне тріпотіння Хоминого серця, що билося від невимовного, солодкого захвату.

Брут припав вустами до її тонкої, лагідної шиї, торкаючись шовкової шкіри, вдихаючи запаморочливий, цілющий аромат нічних квіток та таємничого зілля, що нагадувало давню казку.

Панночка солодко зітхнула, й у тому зітханні, здавалося, заключалася вся закадкова туга її душі. Вона вплела тонкі пальці в його білявий чуб, пригортаючи парубка ближче до серця, пестячи його дужі плечі з такою ніжністю, якої досі не знав жоден смертний.

Жорсткі козачі руки горнули до себе її дівочий стан, дорожчий за все земне багатство. Кожен дотик був наче мовчки проречене клятвене слово, від якого на її шкірі розквітали палаючі сліди вірності. Її оксамитові зіниці на мить спалахнули глибоким, смарагдовим диво-вогнем, а вуста розкрилися в беззвучному, солодкому пориві любовного божевілля.

Хома був засліплений чистою, безкрайньою ніжністю, відчуваючи, як два серця зливаються в один суцільний ритм. Коли їхні душі й тіла з’єдналися в єдиній нерозривній таємниці, ніч довкола них вибухнула лагідним шелестом: вітер дихнув крізь крону давньої груші, скидаючи на закоханих срібні, кришталеві краплі нічної роси, мов благословення природи.

Єство світлого козацького духу та темної чарівності кружляли в солодкім, чарівнім танку кохання, від якого навіть столітні гілки дерев здригалися, ніби вклоняючись їхнім почуттям. Вуста панночки шепотіли найніжніші слова, впиваючись тонким нігтиками в його спину й полишаючи смуги від неможливості вмістити в собі це нове, дике й солодке почуття, що вперше так щемило її серце.

Враз росяна трава під ними почала м'яко, чарівно світитися, а польові пахощі стали такими соковитими й запаморочливими, ніби весь край занурився в казковий сон.

Коли тихий, солодкий вибух любовного захвату охопив їхні істоти, Хома з глибоким зітханням опустив голову на її груди. Серце калатало, мов дзвони церкви воскресного день, а чоло вкривали гарячі краплі поту. Він заплющив очі лише на одну-єдину мить, розпластавшись на росяному килимі, впиваючись невимовною блаженністю й теплотою, що пролилася по його жилах.

– Оце так.. оце так щастя, моя ясочко, — прошепотів він із тихим, закоханим сміхом, посміхаючись у темряву й простягаючи руку, щоб знову пригорнути її до себе.

Але рука знайшла тільки холодну, порожню траву. Хома миттєво розплющив очі й сів, спантеличено озираючись довкола. Панночки не було. Поруч не залишилося навіть найменшої вм’ятини на росянім килимі, ніби вона була лише примарним сновидінням чи місячним променем. Довкола панував тільки важкий, солодкувато-гіркий аромат чаклунського зілля та полину.

Пройшло декілька хвилин, коли свідомість прояснилася, й на юнака навалилося чудернацьке, моторошне відчуття. Це була не звичайна втома після палкої ночі, яку він впізнав би одразу, – натомість, із його тіла ніби випили всю животворну силу. Ноги стали ватяними, неслухняними, ніби залитими важким свинцем. У грудях залягла дивна, болюча порожнеча, а в голові закрутилося так шалено, що земля під ним хиталася, мов хвилі Дніпра.

Хома спробував звестися на ноги, спираючись рукою об шорстку кору груші, але лікті тремтіли, а подих перехоплювало, мов після важкої дальної дороги.

Ніч мовчала. Вітер ледь чутно колихав зчорніле листя, а Хома Брут стояв посеред чарівної темряви один, знесилений, із палаючою шкірою, запамороченою головою та незвичним, солодким і водночас моторошним страхом туги за тією, яка, здавалося, забрала із собою його серце й душу.

Розділ І

Літо того року видалося таким, що навіть чортові, мабуть, кортіло залізти в холодну криницю й не вилазити звідти до перших осінніх дощів.

Скрипка розрізала спекотне повітря таким диким забитим акордом, ніби музикант смикав за жили того самого чорта.

Сонце липневим полум'ям висіло над шинком, де вирувало справжнє пекло з музики, реготу й дівочого сміху. Посеред двору вже тріщали спідниці й тупотіли чоботи, а за крайнім столом під розлогою липою трійка бурсаків допивала третій глечик медовухи. Київська академія нарешті відчинила свої важкі брами, і троє бурсаків, пропивши останні мідяки з кишень, гуляли так, ніби завтра мав настати кінець світу.

Степи довкола дихали гарячим пилом, на дорогах марилися озера, а в придорожніх корчмах від вина тхнуло кислим, від людей — потом, і кожен другий уважав за необхідне пояснити світові, чому саме його життя склалося найгірше.

Хома Брут до таких людей не належав.

Він узагалі рідко скаржився на життя. Бурсак філософії, сирота без роду, племені й копійки за душею. Круглолиций, із зухвалими русявими пасмами і гарячими, вовчими очима, у яких завжди палала якась відчайдушна бісівщина. Стан мав гнучкий, жилавий, а в плечах відчувалася дика, прудка сила. Хома не мав куди поспішати. У нього не було ні батьківської хати, ні теплого запічка. Брут мав дивовижний талант знаходити задоволення там, де інші знаходили самі лише неприємності. Коли його били, він лаявся. Коли голодував, мріяв про шинок. Коли мусив учити псалми, то подумки згадував дівчат, яких бачив дорогою до семінарії.

Богослов Халява — кремезний, широкоплечий, із круглою макітрою і похмурими, запливклими оченятами. Усе його семінарійське життя зводилося до двох речей: ситно поїсти й щось потихеньку потягти. Його свитка завжди стобурчилася від захованих за халявами кавунів чи шматків сала, а шия була товста, мов у добре вгодованого бугая.

Поруч із ним сидів ритор Тиберій Горобець — високий, сухорлявий, із довгим дзьобатим носом і тонким вусом, який він щохвилини крутив вузлуватими пальцями. Тиберій любив ставити з себе вченого мудреця, носив поношений, але вичищений жупан і намагався навіть під час гулянки говорити витіювато, латиною та книжними закрутами.

Повітря ще не охололо від сонця, над шляхом здіймався такий пил, наче десь неподалік чорт молотив ціпом цілу гору сухої землі. Проте все те мало обходило веселих філософів, котрі, звільнившись на короткий час від премудростей латинської мови та суворих наук, вирішили віддати належне земним утіхам.

Подвір’я шинку було саме до цього пристосоване. Попід стіною стояли столи, на яких парувало смажене м’ясо, лежали купи хліба та красувалися глиняні глечики, повні такої горілки, що від одного її запаху, здавалося, можна було забути не тільки всі свої прикрощі, а й власне ім’я. Музики, розпалені не менше за гуляків, терзали скрипки, били в бубни й ударяли по струнах цимбалів; довкола них крутилися парубки з дівчатами, здіймаючи пил і такий

галас, що навіть собаки, які спершу гавкали на кожного прибульця, зрештою поховалися під вози.

– Впаду я, мабуть, тобі на хвоста, Тиберію, – вишкірився Хома, закидаючи ногу на ногу та підперши голову кулаком. – Погостюю в твоєї матусі дні зо два, поки не виженуть розпеченим залізом. А далі – куди очі дивляться! Світ великий, а шинок у ньому завжди знайдеться!

– Тю, облиш, на всі вакації залишайся, Бруте, – широко всміхнувся Горобець, циркаючи крізь зуби перцівкою. – Моя мати лише зрадіє додатковим рукам на городі. Аби ти тільки до сусідських дівчат крізь плетені плетінки не лазив!

Хуторські дівчата, як водиться, то танцювали, то збиралися невеличкими гуртами коло тину, де говорили про парубків. І хоч розмови ті були тихі, проте, якби чоловіки вміли слухати жіночий шепіт так само уважно, як власні вихваляння, то чимало таємниць світу відкрилося б їм і без допомоги книжок.

– Бачиш, он той, що в червоному поясі? – казала одна чорнява дівчина своїй подрузі. – Учора присягався, що задля мене хоч до Києва пішки піде.

– А сьогодні, кажуть, ледве від своєї хати до шинку доплентався.

– То, мабуть, кохання його знесилило.

– Авжеж, кохання! А мені здається, що то була горілка.

І дівчата засміялися, прикриваючи роти долонями, хоча очі їхні сміялися ще дужче.

Тим часом філософи вже встигли обговорити всі найважливіші справи, які тільки могли спадати на думку молодикам їхнього віку: чи варто сьогодні пити за власний кошт, чи краще дочекатися щедрого знайомого; котра з молодиць на подвір'ї має найлагіднішу вдачу; і чи можна вважати людину справді освіченою, коли вона не здатна розпізнати добру горілку з першого ковтка.

– Ось, наприклад, – промовив Тиберій Горобець, показуючи пальцем на дівчину, що саме поправляла хустку, – ця, мабуть, має характер крутий. Бачите, як голову тримає? З такими треба бути обережним.

– Ти б краще зі своїм характером упорався, – відказав Хома, відламуючи шматок хліба. – А то ще не встигнеш до дівчини підійти, як вона сама тебе за комір візьме й відведе до батька.

Халява так зареготав, що мало не перекинув кухля.

– А ти, Хомо, либонь, уже на всіх жінках світу знаєшся?

– Та ні, – поважно відповів Брут. – Але ті, з ким знаюся, досі не скаржилися.

– То, може, нам розкажеш, яка з них найкраща?

– Та, котра не заважає чоловікові їсти, коли він голодний, і не питає, чого він мовчить, коли той не має що сказати.

– Оце так філософія! – вигукнув богослов Халява. – За такі слова тебе треба не в бурсу

повертати, а просто до монастиря відправити!

– Нехай спершу монастир спробує мене прогодувати, – відказав Хома. – Тоді й поговоримо про спасіння душі.

Знову здійнявся сміх, і троє приятелів, задоволені власною дотепністю, потягнулися до горілки.

Хома Брут був у той вечір у доброму гуморі. Він мав гарний апетит, не мав жодного обов'язку, який не можна було б відкласти до ранку, і дивився на світ із тією веселою зухвалістю, яка найчастіше зустрічається в сиріт, котрі змалку звикли покладатися тільки на себе. Життя не надто балувало його, зате й не навчило боятися дрібних невдач. Якщо хтось ображав його, Хома відповідав жартом; якщо доля підсовувала йому прикрість, він шукав шинок; а коли перед ним з'являлася гарна молодиця, то вважав за гріх не підійти до неї.

Саме в ту мить, коли ритор заходився доводити, що жінку можна пізнати за тим, як вона дивиться на парубка, Хома раптом замовк та здригнувся від передчуття, якого не вмів збагнути.

На протилежному боці подвір'я, біля старої груші, стояла молодиця. Вона неспішно поправила хустку, нахилила голову, слухаючи співрозмовницю, підняла підняла руку до волосся, відкривши тонке зап'ястя. Йому на мить здалося, що у цих простих рухах було більше принадності, ніж у всіх дівочих хитрощах, які він досі знав. Зазвичай млодиці прагнули сподобатися, сміючись голосніше, ніж того вимагав жарт, поглядаючи на парубків крадькома або, навпаки, надто відверто. Незнайомка ж навпроти, ніби й не думала про те, яке враження справляє на людей.

Саме це й не давало Хомі спокою.

Її темна спідниця, світла сорочка й чорна хустка, недбало накинута на плечі, тягнули його увагу до себе. Дівчина не мала ані коралів до пояса, ані блискучих стрічок, ані золотих дукачів, що дзвенять при кожному русі. Проте було в її поставі щось таке, чого не давали ні коштовності, ні найкраще вбрання.

Вона стояла спокійно серед загального гармидеру, наче весь той галас був справою, яка її зовсім не обходила. Подруга щось їй розповідала, раз у раз сміючись, а молодиця слухала з ледь помітною усмішкою, часом відповідаючи кількома словами. Коли повз неї пробігли танцюристи, вона відступила вбік, аби не зачепили її спідниці, і знову стала на своє місце.

Здалося б, звичайнісінька річ! Та Хома дивився на неї так, наче перед ним відчинилося вікно в зовсім інший світ.

Він поволі опустив кухоль і, забувши про розмову, почав стежити за нею.

Хома Брут відмітив, що молодиця була справді гарна, хоча краса її не відразу впадала в око. Не було в ній тієї дитячої рум'яності, яку так вихваляють старі баби, ні галасливої веселості сільських дівчат. Він потайки роздивлявся її спокійне обличчя й очі, що мали дивний вираз: вони наче й дивилися на людей, проте не поспішали відкривати їм власних думок. Уся її витончена постать дихала такою тихою впевненістю, що мимоволі хотілося дізнатися, що ж то за людина, котра може стояти серед веселого натовпу й не втрачати ні спокою, ні гідності.

Хома, який іще хвилину тому мав готову відповідь на будь-яке запитання, не знав, куди подіти очі, руки й навіть власну голову.

«От тобі й на, – подумав він. – Чи не наврочив хто?»

Він спробував повернутися до розмови.

– Тиберію, а ти, здається, казав…

Проте що саме казав Тиберій, пригадати не вдалося.

– Що я казав? – перепитав той.

– А хіба я знаю? Ти ж сам казав.

Халява підозріливо примружився.

– Чого це ти раптом став такий тихий, Хомо? Чи горілка тобі не до смаку?

– Горілка добра.

– То, може, сало?

– І сало добре.

– А що ж тоді з тобою?

– Нічого.

– Ага, – промовив Тиберій, простеживши за його поглядом. – Тепер розумію.

Богослов озирнувся слідом й побачив молодицю біля груші.

– Оце так! – вигукнув він. – Невже наш Хома нарешті зустрів жінку, перед якою не може похвалитися своїми подвигами?

– Не верзи дурниць, – буркнув Брут, не відводячи очей.

– Та я ж нічого! – засміявся Халява. – Просто дивлюся, як наш філософ утрачає всі свої науки.

Тиберій підпер підборіддя рукою і з виглядом великого знавця почав розглядати молодицю.

– Гарна, нічого не скажеш. Але щось вона надто спокійна. Такі, братцю, часом бувають небезпечні.

– Ой, ти всіх жінок вважаєш небезпечними, – кинув Хома.

– Бо маю досвід.

– Який досвід? – засміявся філософ, – Твій досвід, Тиберію, полягає в тому, що тебе тричі обікрали на ярмарку й двічі вигнали з чужого двору.

– Дивись лишень, щоб вона тебе самого не обібрала.

Хома нарешті відвернувся від груші й глянув на приятелів.

– Ви, братці, надто багато балакаєте. Й посидіти спокійно не сила.

– То йди танцюй! – вигукнув Халява, плеснувши його по плечу. – Може, хоч ноги в тебе розумніші за голову.

Хома хотів відповісти щось дошкульне, але погляд його знову ковзнув до молодиці. Вона саме всміхнулася своїй подрузі, і від тієї усмішки в нього всередині наче щось перевернулося.

Він раптом відчув, що більше не може сидіти на місці – хотілося підійти дізнатися її ім'я, почути голос, або просто змусити її поглянути на нього так само уважно, як він сам щойно дивився на неї. Та водночас якась незрозуміла нерішучість тримала його за плечі. Це було настільки незвично, що Хома майже розсердився на себе.

Невже він, той хлопак, що не раз виходив сухим із пригод, тепер сидітиме тут, наче школяр, і чекатиме, поки йому хтось підкаже, як плчати розмову? Не бувати цьому!

– Хомо, ти що, заснув чи святий дух на тебе зійшов? – поштовхнув його шапку Горобець і вона злізла йому на повіки.

Він зняв її, повільно звівся з-за столу, не зводячи погляду з Панночки.

– Хлопці, браччіки, як же гуляти хочеться! Якщо я сьогодні не торкнуся цього свята – то нащо мені взагалі та філософія й усе життя?!

Хома перехилив ногавку міцної горілки, витер губи тильним боком долоні й зі сміхом, у якому чулася дика відвага, кинувся просто в центр подвір'я!

– Ану, музики, вріжте такої, щоб аж залізо розплавилося! – заричав він.

Спочатку він тільки плеснув у долоні, підхопивши мелодію. Потім стрибнув у коло танцюристів, підбив ногою пил і так завертівся, що одна молодиця від несподіванки мало не впустила хустку. За мить він уже танцював із нею, тоді відступив, уклонився іншій і знову пішов у танок, не шкодуючи ні чобіт, ні власної гідності.

Музики, побачивши завзятого танцюриста, врізали ще запальніше. Бубон загупав, скрипка заверещала, а цимбали сипнули такою веселою, що й старі чоловіки коло столів почали підбивати ногами.

Хома танцював, мовби його підганяли всі чорти пекла. Він сміявся, вигукував жарти, крутився між дівчатами й підстрибував так високо, що Хома, дивлячись на нього здалеку, тільки похитував головою.

– Ну й понесло ж його! – сказав він.

– Не понесло, – відповів Тиберій. – То його хтось причарував.

– Авжеж, горілка причарувала!

Обидва засміялися.

А Хома, хоч і вдавав, що весь віддався танцю, добре знав, де стоїть молодиця. Він відчував її погляд, навіть коли не бачив її серед натовпу, й щоразу, коли танцюристи розступалися, шукав очима чорну хустку біля груші.

Нарешті їхні погляди зустрілися.

Хома поправив пояс, провів долонею по розкуйовдженим патлам й рушив до неї.

Й найулюбленішим своїм способом, без поклону, без дозволу й будь-яких привітань, виріс перед нею і взяв за руку.

Дівчина здригнулася. Ма мить її темні брови злетіли вгору, а в очах промайнув подив: незнайомий парубок поводиться так, ніби вони знайомі вже добрий десяток літ.

Хлопець не мав ані найменшого сумніву у власній правоті. Його широка долоня огортала її пальці; від нього пахло сухою травою, пилом, горілкою та літньою ніччю. Він усміхнувся звичною кривуватою усмішкою, в якій було стільки безсоромної певності, що нею, мабуть, можна було б відчиняти зачинені двері.

– Ходімо, – сказав він.

Панночка глянула спершу на його руку, потім на обличчя.

– І куди ж це? – спитала вона, і голос її був тихий, але в ньому вже причаїлася лукавинка. – Чи ви, добродію, усіх панночок на танок так викрадаєте?

– Усіх не встигути, – відказав Хома. – Та й не всі варті того, щоб за ними йти.

– Оце так! – вона ледь схилила голову. – А я, виходить, вартую?

– Хіба ви досі не здогадалися?

Вона хотіла всміхнутися зневажливо, як звикла усміхатися чоловікам, що надто швидко ставали сміливими; хотіла, либонь, кинути щось гостре, аби поставити його на місце. Та слова чомусь затрималися на язиці. Хома стояв так близько, що вона бачила маленький шрам біля його підборіддя, темні вії та сонячну засмагу на вилицях. Він був не вродливий тією гладенькою, ляльковою вродою, яку так люблять вихваляти панночки на балах, навпроти – міцний, живий, трохи розбишацький, із широкими плечима, розстебнутим коміром льняної сорочки під свиткою й патлатими пасмами.

І дивився він на неї не так, як дивилися інші: без страху й без благань в очах. Не намагався вгадати, чого вона хоче, аби негайно те їй і запропонувати. Філософ просто вирішив, що хоче танцювати з нею, і тепер, здавалося, чекав лише, коли весь світ нарешті погодиться з цим його наміром.

– Ви завжди такий самовпевнений? – запитала панночка.

– Ні, – сказав Хома. – Інколи я ще гірший.

Тут вона таки засміялася, коротко, несподівано для самої себе. І той дзвінкий сміх, тихий та справжній, наче щось розбудив у її обличчі: воно перестало бути незворушним, очі потеплішали, а на щоках проступив ледь помітний рум'янець.

Вона опустила погляд на їхні з'єднані руки.

– А може я не вмію танцювати.

– То є невелика наука, повторюйте як усі.

– А якщо ноги вам відтопчу?

– Переживу.

– А якщо просто зараз втечу? – лукаво посміхнулася, знущаючись над його терпінням.

Хома нахилився трохи ближче, і дівчина, сама того не бажаючи, завмерла. Їй раптом стало надто тепло під чорною хусткою; вона відчула його близькість так виразно, наче між ними не було повітря, а лише тонка, натягнута струна.

– Тоді, панночко, – мовив він, – мені доведеться вас наздоганяти.

– Я бігаю швидко.

– А я впертий.

– Це помітно.

– Перевіримо, котрий із нас має рацію?

Він припідняв її руку, ніби запрошуючи, і чекав із тією усмішкою, яка, мабуть, не раз допомагала йому виходити сухим із води навіть тоді, коли розумні люди давно вже тікали на берег.

Та вона лише поправила чорну хустку на плечі й хитро примружилася.

– Гаразд, добродію. Але якщо ви виявитеся кепським танцюристом, я розповім про це всьому селу.

Скрипка саме виводила таку жвавеньку мелодію, що ноги самі просилися в танок. Хома обернувся до незнайомки, узяв її за другу руку й пустився танцювати – легко, завзято, з тією невимушеністю, яка буває тільки в людей, що ніколи не сумнівалися, чи мають право радіти життю.

Панночка спершу ступала обережно, зберігаючи свою звичну поставу, але невдовзі мусила піддатися ритмові. Хома вів її сміливо, часом надто близько притягаючи до себе на поворотах; вона щоразу здіймала на нього очі з удаваним докором, та пальців не забирала. А коли його рука лягла їй на талію, поверх темної тканини спідниці, панночка збилася з кроку.

– Що таке? – спитав він, лукаво поглядаючи на неї. – Чи я таки мав необачність наступити на панську ніжку?

– Ні, – відповіла вона, намагаючись говорити так само спокійно, як завжди. – Просто ви, здається, забули, що я вам ще не дозволяла так зі мною поводитися.

Хома лише схилив голову, ніби обмірковував її слова з усією серйозністю філософа.

– То дозвольте.

Панночка прикусила усмішку. Їй, котра вміла одним поглядом змусити чоловіка забути власне ім’я, раптом стало важко знайти бодай одну відповідь, що не видала б її збентеження.

– Ви надто багато собі дозволяєте, Хомо Брут.

Він здивовано звів брови.

– Ви знаєте, як мене звати? Я ж нетутешній. Стежили за мною?

– Не лестіть собі.

– Пізно, ясочко. Я вже почав.

Вона відвернула обличчя, начебто аби не зустрічатися з його поглядом, та усмішка все одно зрадила її. І Хома, помітивши це, засміявся так весело й щиро, що вона знову подивилася на нього – вже без тієї холодної обережності, за якою звикла ховатися.

***

Хома Брут, який, як відомо, танцював не стільки ногами, скільки всім своїм єством, нарешті сповільнив крок і зупинився, переводячи подих. На його чолі виступили дрібні краплини поту, сорочка вибилася з-під пояса, а скуйовджені пасма, і без того не надто слухняні, тепер остаточно вирішили, що жодна гребінка в світі не має над ними влади.

– Ну, ясна дівчино, – сказав він, трохи схилившись до своєї супутниці, – коли ми ще бодай один танець витримаємо, то завтра нас обох доведеться збирати по подвір'ю.

– Вас, може, й доведеться, – відповіла вона, поправляючи хустку на плечах. Щоки її ще не зовсім втратили рум'янець, а темні смужечки волосся біля скронь прилипли до шкіри від спеки. – Я ж не звикла так бездумно розтрачати сили.

Хома приклав руку до грудей.

— Оце мені пощастило! Красива, розумна, та ще й ощадлива. Залишилося тільки довідатися, чи вмієте ви варити борщ, і я, здається, знайшов собі дружину.

Панночка так виразно глянула на нього, що будь-який інший парубок, мабуть, відступив би на три кроки. Але Хома лише засміявся.

– Не лякайтеся, – додав він. – Я жартую.

– Як вчасно, – промовила вона солоденько. – А я вже почала міркувати, чи не покликати на допомогу.

– І кого ж? Священника? Чи, може, коваля, щоб той відбив мене від вас?

– Ні, – в кутиках її губ з'явилася лукава усмішка. – Досить було б покликати вашу совість. Вона, певно, давно вас шукає.

Вона засміялася, і Хома, задоволений тим, що знову змусив її сміятися, запропонував пройтися до лавки під грушею. Панночка на мить затримала на ньому погляд, наче зважувала, чи не приховується в цьому запрошенні якась хитрість. Та, зрештою, сама подала йому руку.

Він повів її стежкою між кущами, обережно відгортаючи гілки, щоб вони не зачепили її темної спідниці. Коли вони сіли на лавку, музика відразу стала тихішою, ніби хтось накрив шинок великою долонею. Крізь листя пробивалося жовте світло каганців; десь за тином хтось сперечався про ціну коня, а з темряви садка пахло землею, стиглими яблуками й різноманітним цвітянням.

Хома витягнув ноги, сперся ліктями об коліна й глибоко зітхнув.

– От тепер можна й жити, – сказав він. – А то там таке коїться, що й грішникові не дадуть спокійно погрішити.

– Ви, здається, маєте чималий досвід у цій справі.

– Панночко, я філософ. Мені належить мати досвід у всьому.

Вона засміялася тихо, уже без колишньої стриманості, й повернулася до нього. У сутінках її обличчя видавалося м'якшим; зникла та неприступна холодність, яка здалеку робила її схожою на портрет якоїсь давньої шляхтянки. Тепер вона була просто молодичкою, втомленою від танців, із теплими щоками та блиском у бурштинових очах.

– І про що ж ви знаєте найкраще, пане філософе?

Хома повернув голову й глянув на неї так серйозно, що вона мимоволі приготувалася почути якусь мудрість.

– Про те, що голодному чоловікові не варто читати лекцій про стриманість, а закоханому – про розум.

Панночка повільно підняла брови.

– Ви вже закохані?

– Не слід поспішати з висновками. Я ж іще не знаю, чи ви добра господиня.

– А я не знаю, чи ви здатні хоча б одну хвилину не говорити про шлюб.

– Здатний, – запевнив Хома. – Але тоді доведеться говорити про щось іще небезпечніше.

– Наприклад?

Він нахилився до неї, знизивши голос до змовницького шепоту:

– Наприклад, про те, що після такого танцю в мене болять ноги, а після вашої усмішки – зовсім інше місце, про яке порядним людям краще не розпитувати.

Панночка широко розплющила очі, та обурення, якого він, очевидно, чекав, так і не з'явилося. Натомість вона прикрила губи пальцями, стримуючи сміх, і подивилася на нього з удаваною суворістю.

– Ой, який же ви безсоромний!

– А ви сподівалися знайти на вечорницях святого?

– Принаймні сподівалася, що чоловік, перш ніж казати таке молодій панночці, бодай трохи подумає.

– Я подумав, – заперечив Хома. – Саме тому й сказав тихіше.

Вона похитала головою, а усмішка знову видала її з головою.

– З вами небезпечно розмовляти, хлопче.

– То не розмовляйте. Просто сидіть коло мене й дивіться на місяць. Він, запевняю вас, куди

пристойніший співрозмовник.

– А якщо я скажу, що мені вже час йти?

Хома випростався.

– Тоді я проведу вас назад.

Ця відповідь, проста й несподівана, змусила на мить замовкнути. Вона, здається, приготувалася до умовлянь, жартів або хитрої спроби затримати її. Натомість Хома лише всміхнувся, ніби її бажання було для нього цілком природною річчю.

– Хоча, – додав він, – шкода. Я саме збирався запитати, чи завжди ви така загадкова, чи це лише для мене стараєтеся.

– А хіба ви не чули? – відповіла вона, повернувши собі грайливий тон. – Пристойній дівчині не годиться довго залишатися наодинці з чоловіком. Особливо з таким, що не має ані сорому, ані совісті.

– Значить, ви вважаєте мене небезпечним?

– А ви завжди ставите стільки питань?

– Лише тоді, коли зустрічаю божих людей, яких не можу відразу розгадати.

– І ви часто таких зустрічаєте?

– Ні. Зазвичай люди самі все про себе розповідають. Один вихваляється кіньми, другий грошима, а третій – тим, скільки горілки випив і скількох дівчат поцілував. А ви сидите тут, дивитеся на мене так, ніби знаєте всі мої гріхи наперед, і при цьому не кажете про себе майже нічого.

Панночка повільно повернула обличчя до нього. На мить її очі стали напрочуд уважними, майже нерухомими. Вона звикла, що чоловіки бачать у ній красу, загадку або спокусу, залежно від того, чого їм бракувало в житті. Але цей розпатланий філософ, який хвилину тому жартував про власну совість і непристойні бажання, раптом подивився на неї так, ніби хотів розгледіти не лише її очі, а й те, що ховалося за ними.

– А якщо я й справді не така, як вам здається? – тихо спитала вона.

– То розкажіть мені, яка ви насправді.

Вона опустила очі на свої руки. На тонких пальцях блиснуло срібне кільце, а край вишитого рукава ледь ворухнувся від нічного вітерцю.

– Не боїтеся розчаруватися?

– Я сирота, панночко. Мене життя навчило не надто сподіватися на подарунки. Зате воно ж навчило мене цікавитися тим, що не лежить просто на долоні.

Вона поглянула на нього уважніше: на сильні руки, загрубілі від роботи й пригод, на широкий лоб, на темні брови, які в хвилини веселощів здіймалися майже по-дитячому, а тепер зійшлися від серйозної думки.

– То ви справді сирота? – запитала вона.

– Аякже. Ні батька, ні матері. Лише бурса, товариші та вічний борг за те, що я їм винен. Хоча, правду кажучи, вони й самі мені винні за всі ті побої, якими мене виховували. А ви? — спитав Хома, наче згадавши, що розмова не повинна перетворюватися на сповідь лише з його боку.

– У кожної людини є минуле, пане філософе. Та не кожне минуле годиться для розмови під грушею.

– А де ж тоді годиться? У церкві?

– Там, мабуть, вам було б корисніше мовчати.

– О, то ви ще й за мою душу турбуєтеся!

– Я турбуюся, щоб ви не втягнули в біду когось іще.

– Запізно, – сказав Хома. – Я вже втягнув вас у танець.

– І досі не розумію, як мені вистачило необачності погодитися.

Може, ви просто хотіли подивитися, чи справді я такий страшний.

– І який же висновок?

Хома трохи нахилився до неї, спираючись рукою на край лавки. Він не торкнувся її, але від близькості його голосу панночка знову відчула те саме ніякове тепло, яке виникло під час танцю.

– Що ви ще не вирішили, – сказав він.

Вона підняла на нього очі. У них знову грала лукавинка, проте за нею ховалося щось глибше, майже тривожне.

– А ви, Хомо Брутусе, надто швидко вирішуєте за інших.

– Лише за тих, кого дуже хочеться пізнати.

– Хомо! Та де тебе нечиста сила носить?! – долинуло з-за бузкового куща.

– Хомо Брутусе! – озвався слідом Халява. – Коли вже провалився крізь землю, то хоч озвися, щоб ми знали, куди нести свічку й читати молитви!

Панночка стрепенулася й повернула голову до алеї. Її усмішка зникла, вона підвелася, а рука мимоволі поправила чорну хустку на плечах.

– Ваші друзі? Не годиться молодій пані сидіти на самоті з чоловіком, надто коли його вже розшукує пів села.

– То ви вже йдете, панночко?

– Так.

– А чи побачу я вас знову?

– Ви надто легко просите про речі, які не завжди можна обіцяти.

– То не обіцяйте. Просто скажіть, де мені вас чекати.

Панночка трохи помовчала, розглядаючи його так уважно, ніби намагалася збагнути, що за дивний чоловік опинився перед нею: такий безсоромно сміливий, такий легковажний і водночас такий щирий у своїх бажаннях. Ступила крок до нього і на вспиньки шепнула йому на вухо:

– Завтра, після полудня. Біля старої груші за ставком.

Хома аж випростався.

– Завтра? Панночко, та ви щойно врятували мене від найгіршої ночі в моєму житті!

– Не запізнюйтеся. І не розпитуйте про мене в селі.

– А як же мені називати вас?

– Панночкою.

Вона лише всміхнулася й рушила стежкою. Темна спідниця майнула між кущами, чорна хустка злилася з тінями, і невдовзі від неї залишився самий шелест листя.

Хома ще дивився їй услід, коли з-за груші нарешті вискочили його приятелі.

– А ось і наш пропащий філософ! – вигукнув Тиберій Горобець. – Ми вже думали, тебе цигани викрали!

– Цигани не такі дурні, щоб викрадати філософа без грошей, – озвався Халява. – А от відьми, кажуть, полюбляють молодих, гарних і дурних. Ти, Хомо, підходиш одразу за всіма трьома пунктами.

– То, виходить, у тебе сьогодні жодного шансу, Халяво, – відказав Хома.

– У мене є горілка, – поважно заперечив той. – А це для багатьох жінок важливіше за красу.

Тиберій зареготав і підступив ближче до Хоми.

– А тепер розкажи-но, з ким це ти тут так довго воркував? Ми бачили, як ти сидів під грушею з такою міною, наче святий Петро особисто запросив тебе до раю.

– Із деревами, – буркнув Хома.

– Авжеж. А дерева, бува, не носять панських спідниць?

– Чи ти підглядав, Горобцю, чи хто тебе знає?

– Я? Борони Боже! Просто помітив, що ти тут сидиш, мов теля, що вперше побачило весну.

– Може, порозумнішав нарешті, – відказав Хома.

– Не богохульствуй, – серйозно сказав Халява.

– То гарна хоч? – не вгамовувався Тиберій.

Хома вже відкрив рота для чергового жарту, але перед очима раптом постали темні очі панночки й тонкі пальці, що торкалися його руки. Він на мить замовк.

– Гарна, – нарешті промовив він.

Тиберій аж свиснув.

– Оце так! Він не пожартував!

Богослов поплескав широкою долонню Хому по плечу.

– Ну, коли вже в тебе справи сердечні, то сьогодні мусиш як слід поїсти. А то прийдеш до своєї панночки з кислою пикою, і вона подумає, що ти не філософ, а скисле молоко.

– Не хвилюйся, Халяво. На твоєму тлі я завжди матиму вигляд людини освіченої.

– Оце за це я тебе й люблю, брате! — задоволено вигукнув він.

Друзі рушили назад до шинку, продовжуючи сперечатися, чи не причарувала панночка їхнього товариша. І хоча Хома Брут не звик довго замислюватися над жіночими очима, цього вечора він уперше зрозумів, що спокою йому не буде. Молодість, як відомо, має одну велику ваду: вона вважає, що всяка небезпека існує лише для того, аби її спробувати.